

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра історії України

УКРАЇНКА

МОЛОДА

Випуск 9

Житомир – 2020

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № від червня 2020 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Дегтярьов С. І. – д-р іст. наук, професор, професор кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету;

Мельничук І. А. – д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук Поліського національного університету;

Власюк І. М. – канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Україніка молода: збірник статей. Випуск 9. Житомир: ФО-П Левковець Н. М., 2020. 108 с.

Науковий редактор: Венгерська В. О., д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Відповідальний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Технічний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Статті друкуються в авторській редакції. Редактори можуть не поділяти окремі позиції авторів та не несуть відповідальності за зміст та фактичне наповнення статей.

Розміщені у збірнику статті стосуються таких науково-дослідних напрямків: історія України, історичне краєзнавство, українознавство, національні та гендерні студії, юдаїка, полоністика, біографістика.

Матеріали збірника розраховані на науковців, студентів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій, усіх, хто цікавиться історією України.

ЗМІСТ

Розділ 1

СТАРОДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Усач М. Роль Богдана Хмельницького в розвитку української державності	6
Усик І. Наслідки поділів Польщі (європейський та український контексти)	7
Панчук М. Революційні події 1848 р. в Галичині.	10
Вербило В. Поширення українською інтелігенцією передових європейських ідей у Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.	12
Пахолок І. Благодійна та меценатська діяльність родини Терещенків	14
Шуба Д. Українознавчі дослідження учасників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства	17
Козачук А. Михайло Грушевський та Наукове товариство імені Шевченка	20
Шевчук С. Народжуваність та материнство в українській традиційній культурі.....	22
Комаренко М. Концептуалізація проблем українського фемінізму Наталією Кобринською	25
Менчинська Ю. Девіантна поведінка жінок на Правобережжі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	27
Волощук Р. Мобілізаційні заходи влади на українських землях у період Першої світової війни	32

РОЗДІЛ 2

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Гулько Я. Політична діяльність українських есерів напередодні революційних подій 1917 р.....	35
Гулько Д. Махновська трудова федерація	37
Хилевич М. Культурне життя національних меншин України у 20-х – 30-х роках ХХ ст.	40
Оксенюк К. «Айзанцгрупи та система гетто на території України (1941–1944 рр.).....	42
Шевцов Б. Реалізація операції «Вісла».....	45
Гуда Т. Кримськотатарський національний рух як складова дисидентського руху	49
Кузьміч І. Гельсінський рух та його особливості на теренах України.....	54
Колесник Л. Збройні сили України на шляху впровадження стандартів НАТО	56
Янчевська М. Допомога НАТО в структурній реформі збройних сил України та системи командування	59
Ситайло О. Підстави припинення права власності	61

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛИ XVI НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ УЧНІВСЬКО- СТУДЕНТСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

«НАШ РІДНИЙ КРАЙ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ»

(ЖИТОМИР, 26 ТРАВНЯ 2020 Р.)

Наровський М. Єврейська община Коростеня: від перших згадок до кінця 30-х років ХХ століття	64
Кравченко І. З минулого с. Лазарівки Брусилівського району.....	67
Іванова К. Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор міста Житомира	71
Мосійчук Л. Адміністративно-територіальне підпорядкування с. Груд Новоград-Волинського району	74
Існюк І. Державотворча діяльність Центральної Ради і Житомирщина.	78
Островська Я. Український Вільний Університет: голос поневоленої країни .	82
Тимофєєва Є. Усна історія репресій 30-х років ХХ ст. на Житомирщині (за спогадами родини Соколовських)	85
Ротар М. Микола Сціборський – теоретик і практик українського націоналізму	89
Пигина Д. Олег Ольжич – борець війська незримого поневоленої нації.....	93
Циганенко Б. Буханчук (Іщенко) Надія Йосипівна – праведник України.....	97
Химач Н. Василь Рубан та дисидентський рух в Україні	100
Масан О. Європейські зв'язки вулиці Європейської м. Бердичева	103

РОЗДІЛ 1

СТАРОДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Микола Усач

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Новий, модерний етап розвитку української державності, пов'язаний із діяльністю Б. Хмельницького. Очоливши Визвольну війну у 1648 р., він безпосередньо долучився і до формування Гетьманщини як нової української державно-правової системи. У свою чергу, Б. Хмельницького можна по праву вважати одним із найвідоміших діячів в українській історії.

Державотворчі зусилля гетьмана Б. Хмельницького завжди привертали увагу дослідників, при цьому не лише українських, а й учених інших країн. Найбільш значні досягнення у вивченні особи Б. Хмельницького та його ролі в розвитку української державності середини XVII ст. здійснили саме українські історики. Як приклад, зокрема, можна назвати роботи І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» [2], В. Смоля та В. Степанкова «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» [4].

Метою пропонованої розвідки є визначення ролі гетьмана Б. Хмельницького у розвитку української державності середини XVII ст.

У програму Української козацької держави гетьман Б. Хмельницький заклав ідею української соборності й тим самим на практиці об'єднав ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності. Що стосувалося форми майбутньої державної організації, то уподобання Б. Хмельницького розділилися між традиційною старою руською державою (Князівство Руське) і козацькою державою Війська Запорозького. Отож, війна за незалежність виконала надзвичайно важливу роль у розвитку національної самосвідомості українського народу. Новонароджена Українська держава вважалася наступницею Київської Русі. Приміром, під час дипломатичних зустрічей з польськими представниками гетьман Б. Хмельницький санкціонував підписання мирного договору з Річчю Посполитою тільки за умови засвідчення її урядом самостійності козацької держави [3].

Державно-політичний устрій нової України копіював політичну організацію Війська Запорозького. Б. Хмельницький побудував нову українську державу на основі філософії української козацької державності, де провідною верствою населення стало козацтво. Вже у 1649 р. він запропонував ідею створення незалежної, соборної козацької України в її етнічних межах. Свою державу Б. Хмельницький вважав наступницею Київської Русі. Відтак,

Б. Хмельницькому, як людині непересічного інтелекту, сили волі, передусім, військового таланту і широкого політичного кругозору вдалося підготувати й очолити загальнонаціональну боротьбу українського народу. Авторитет Б. Хмельницького був надзвичайно великий. Він зосередив у своїх руках всю державну владу. У ролі єдиновладця гетьману вдалося утриматися завдяки високим особистим якостям: «харизма, так називається надзвичайна властивість, через яку її (особу) оцінюють як обдаровану надприродними або надлюдськими силами, як посланого богом чи зразкового вождя» [4].

Свого найяскравішого злету талант Б. Хмельницького зазнав у постаті полководця і стратега. Він відважився виступити проти найсильнішої країни тогочасної Європи – Речі Посполитої. Гетьман був видатним полководцем-організатором. Це підкреслювали і деякі тогочасні впливові польські політики. Коронний гетьман вже на смертному одрі казав, що він боїться, «щоб Річ Посполита не зазнала від нього (Хмельницького) багато бід, оскільки не було серед козаків людини таких здібностей та розуму» [1].

Таким чином, Б. Хмельницький відіграв важливу роль у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., адже він володів ґрунтовними знаннями у галузі військового мистецтва, розумів геополітичне становище України на європейському континенті, співвідношення військових сил імовірних суперників та союзників. У своїй зовнішній політиці гетьман прагнув залучити щонайбільше країн до боротьби проти Речі Посполитої, а також підняти антифеодальний рух у самій Польщі. Б. Хмельницькому вдалося створити українську козацьку державу – Гетьманщину. Безумовно, постать Б. Хмельницького є однією із найвідоміших в українській історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Король В. Ю. Історія України: навч. посіб. Київ: Академія, 2008. 496 с.
2. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. 408 с.
3. Лазарович М. В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2013. 685 с.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп., переробл. Київ: Либідь, 1995. 624 с.

Ірина Усик

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

НАСЛІДКИ ПОДІЛІВ ПОЛЬЩІ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Поділи Речі Посполитої залишили глибокий слід в історії європейських держав. Могутня держава, яка утворилася внаслідок Люблінської унії в 1569 р., об'єднала під однією короною польські, литовські, українські та білоруські землі. Але вже у XVIII ст. в цьому державному утворенні спостерігались

внутрішньополітична та економічна кризи. Цими подіями не могли не скористатись сусіди: Росія, Пруссія та Австрія, які при укладенні договорів у 1772, 1793 та 1795 рр., поділили між собою землі Речі Посполитої.

Історіографія окресленого питання є досить широкою. Вивченням основних причин та передумов поділів Польщі у період XVII–XVIII ст. займався М. Костомаров [4] видатний український історик, який має безліч історичних праць, зокрема його доробок присвячений останнім дням існування Речі Посполитої як цілісної держави. Вважав, що падіння Польської держави пов'язане з внутрішньою кризою, яка була в країні. Ю. Бардах [1], дослідження якого стосуються історії та права Польщі, які охоплюють наш період, також вивчав історію Литовської держави. М. Дубровін [2] російський історик, який займався в основному військовою історією, написав працю, яка стосується першого поділу Польщі і яка є цікавою для нашого дослідження.

Мета статті полягає у з'ясуванні наслідків поділів Польщі в європейському та українському контексті.

Внаслідок першого поділу Польщі Росія захопила більшу частину Білорусії, куди входив Вітебськ, Мстислав і Полоцьк. До неї також відійшла частина Ліфляндії. До Пруссії було приєднано частину Помор'я та частину Великопольщі. Російська імператриця Катерина II сприяла поділу земель Речі Посполитої. Ще до того, як процедура «перекроювання» карти Європи відбулася, війська Росії, Австрії і Пруссії встигли зайняти території, що стали підконтрольними їм після проголошення маніфесту. Росія захопила Прибалтику і частину Білорусії, Пруссія – ті землі, які перебували на прикордонні (таким чином Пруссія об'єднала свої землі). До Австрії відійшов південь Речі Посполитої з соляними шахтами, а також було віднесено частину Волинського і Подільського воєводств на території України. Внаслідок чого Львів перейшов у володіння Австрії. Результати першого розділу в цілому задовольнили правителів країн, які брали участь в цьому. Після цих подій влада Речі Посполитої намагалася вести боротьбу за відновлення самостійності і незалежності. Але учасники поділів не зупинились на досягнутому і продовжили кроїти карту Європи і далі.

За другим поділом Польщі до Росії відійшли частина українських і литовських земель, воєводства Київське, Волинське та частина Віленського, до Пруссії – Данциг, Торн і Познань. Росія і Пруссія вважали за потрібне отримати від польського сейму хоча б фіктивну санкцію на розділ Польщі. Сейм, що зібрався в Гродно, був оточений солдатами. Вони не випускали з приміщення сейму послів (депутатів), поки ті не проголосують за визнання поділу. Справа не просувалася, оскільки послі мовчали. Нарешті, маршал (голова) Сейму запропонував прийняти мовчання за знак згоди. Причинами другого поділу Польщі були наступні: втручання європейських держав у внутрішні справи Речі Посполитої. Спроби верховної польської влади якимось змінити ситуацію, провести реформи в країні, не дозволити Речі Посполитій остаточно втратити суверенітет. Почалися реформи, що торкнулися всіх сфер: фінансів; армії; сільського господарства; промисловості. Найголовніше – була прийнята Конституція 3 травня 1791 р. Сейм скасував право «*liberum veto*» і проголосив

незалежність Польщі від тиску Росії. Катерина II була сильно стурбована і розуміла, що в разі вдалого продовження реформ Річ Посполита знову стане самостійною, а придбані Росією території доведеться повернути. У 1792 р. російські війська виступили проти поляків. За умовами, проголошеним на Гродненському сеймі, Росія отримала білоруські землі, а Пруссія додала собі ще низку територій до тих, що стали її власністю в результаті першого поділу Польщі. Внаслідок цього другий поділ порвав давні економічні зв'язки країни, і це зумовило виникнення економічної кризи, а безробіття і дорожнеча робили неможливим життя міської бідноти. В Речі Посполитій складалась революційна ситуація, гасло боротьби за відновлення незалежної Польщі сприймалось всіма соціальними колами.

В 1795 р. спалахнуло повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка. Він намагався об'єднати всі сили країни для того, щоб протистояти втраті незалежності. Не на користь повстанців зіграли слабка військова підготовка солдатів і офіцерів, нестача зброї та боєприпасів. Російський полководець Олександр Суворов, якому було доручено придушити повстання, мав набагато більший досвід ведення бойових дій і відмінно підготовлений бойовий склад. 4 листопада війська О. Суворова увійшли до Варшави. Повстання було придушене, Річ Посполита втратила суверенітет. Август Понятовський зрікся престолу. Відтепер було заборонено навіть вживання слів «Королівство Польське»: воно припинило існування, а його землі були повністю розділені між трьома державами: Росією, Пруссією і Австрією [3, с. 49].

У 1795 р. внаслідок третього поділу Польщі Австрія загарбала Малу Польщу, Пруссія – решту Польщі з Варшавою і частину Литви, Росія – Волинь і Західну Білорусію, частину Литви і Курляндію. Жорстокий окупаційний режим, соціально-економічне та національне гноблення на багато років затримали розвиток Польщі. З 1795 р. розшматовані польські землі стають цілком залежними від окупаційної політики Австрії, Пруссії та Росії [6, с.40].

Король Станіслав склав свої повноваження 25 листопада 1795 р. Держави, що брали участь в розділах Речі Посполитої, уклали в 1797 р. «петербурзьку конвенцію», яка включала постанови з питань польських боргів і польського короля, а також зобов'язання, що монархи трьох держав ніколи не використовуватимуть в своїх титулах назву «Королівство Польське». Територія, що перейшла під владу Російської імперії, була розділена на губернії (Курляндську, Віленську і Білорусію). Тут були збережені колишня правова система (Литовський статут), виборність суддів на сеймиках, а також кріпацтво. Також Російська імперія отримала землі Великого Князівства Литовського, Західну Волинь і частина Холмської землі з населенням близько 1 млн 200 тис. чоловік. У Пруссії з колишніх польських земель були створені три провінції: Західна Пруссія, Південна Пруссія і Нова Східна Пруссія. Офіційною мовою стала німецька, введені пруське земське право, землі «Королівщина» і духовні маєтки відібрані в казну. Землі, які перейшли під владу австрійської корони, отримали назву Галичина і Лодомерії, вони були розділені на 12 округів. Тут також були введені німецька освіта і австрійське право [5, с. 51].

Отже, підводячи підсумки можна сказати, що внаслідок поділів Польщі близько 80% українців опинилися на території російських земель. Вони мешкали на території Лівобережної та Правобережної України. У той час, як Галичина з центром у Львові, Закарпаття та Буковина знаходилися під владою австрійських правителів. У результаті трьох поділів Польщі українські землі, які входили на той час до її території, були поділені між Австрією та Росією. До Росії були приєднані Лівобережна та Правобережна її частини, а території Галичини, Буковини і Закарпаття увійшли до складу Австрії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юрид. лит., 2010. 564 с.
2. Дубровин Н. Князь М. Н. Волконский и его донесения из Польши (1764–1780 гг.). *Вестник Европы*. 1868. Т. VI. № 11. 141с.
3. Ильенко А. К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Второй / под ред. П. А.Гейсмана. Санкт-Петербург: тип. военно-книж. магаз. Н. В. Васильева, 1898. 285 с.
4. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой: Историческая монография. 2-е изд. СПб. 870 с.
5. Очерки истории культуры славян. Москва: Вече, 2015. 340 с.
6. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.

Марина Панчук

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Ковальчук І. В.**)

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1848 РОКУ В ГАЛИЧИНІ

Події, що відбулися на території Західної України в 1848 р. стали тим ґрунтом, на якому в цьому регіоні згодом відбувалося українське державотворення. Наслідки революційних процесів як в політичному, так і в соціальному аспекті врешті призвели до того, що під кінець XIX ст. Галичина стала так званим «українським П'ємонтом». Саме тому, нині актуально глибше дослідити причини, наслідки та закономірність згаданих подій і процесів.

Відповідно до специфіки обраної теми були застосовані такі методи наукових досліджень: аналіз, синтез, порівняльний, ретроспективний, хронологічний. У різні періоди історики розглядали у своїх працях дану тематику. Зокрема, це Ф. Стеблій [5], О. Турій [7], О. Сухий [6] та ін.

Метою роботи є дослідження підстав, на основі яких революційні ідеї поширились в Східній Галичині; аналіз суті, особливостей і наслідків подій 1848 р. та їхнього впливу на процеси національного самоусвідомлення українців.

Не дивлячись на те, що Галичина була найбільшою провінцією Австрійської держави, вона ж залишалася найбільш відсталою у багатьох

аспектах. Тому закономірно, що правлячі кола імперії мали нагальну потребу виправляти цю ситуацію. Було проведено ряд реформ у дусі політики Просвітництва [2, с. 35].

Особливістю даного історичного періоду для Галичини став вагомий вплив греко-католицької церкви, а також національне відродження. Спершу відбувалося збирання етнографічних матеріалів, яке проводили, зокрема, діячі з «Руської трійці».

У середині ХІХ ст. населення західноукраїнських земель опинилося під впливом європейських революційних хвиль. Це зумовило перехід українського національного руху від культурно-просвітницького етапу до політичного [8, с. 10]. Значною подією в ході революції стало проголошення 2 травня 1848 р. першої руської політичної організації – Головної Руської Ради, яку очолив єпископ Григорій Яхимович. На базі Головної Руської Ради почалася організація народної самооборони, були утворені 34 повітові ради. Таке розгалуження та створення мережі стало підтвердженням широкої підтримки діяльності ради серед українського народу [2, с. 39].

Аналізуючи особливості «Весни народів» в Галичині варто відзначити аспект польської присутності в регіоні. Українці уявлялися польським громадським колам частиною польського народу, які відрізнялися лише релігійним обрядом, а українська мова вважалася діалектом польської мови [6, с. 104–105]. Унаслідок активних дій польської інтелігенції 13 квітня 1848р. у Львові було утворено Центральну Раду Народову, як орган самоврядування. Проте залучити українських демократів до функціонування цього органу не вдалося [5, с. 92–93].

Революційна хвиля серед населення Галичини спостерігалася впродовж усього 1848 р. Як один з її проявів – стихійний рух за створення національних гвардій, організація яких була заборонена циркуляром Губернського управління від 16 жовтня [7, с. 29].

Кульмінацією наростання масового невдоволення в Галичині стало збройне повстання 1–2 листопада 1848 р. у Львові. Однак, повстанці змушені були капітулювати після двохгодинного обстрілу міста, внаслідок якого загинуло 55 та поранено 75 осіб, серед них українці, поляки, євреї [3, с. 55–56]. Поразка повстання фактично засвідчила наближення закінчення «Весни народів». Абсолютистський режим починав повертати позиції і усі здобутки 1848 р., по суті, втрачали провідне значення.

Аналізуючи вплив революції можна спостерігати, що врешті національний рух не занепав остаточно після 1848 р., через деякий час знову таки спостерігається його зростання. Ідея автономії та національно-культурного й політичного розвитку не зникла, вже починаючи з 1860-х рр. можна відзначити утворення нових форм руху, зокрема, товариства «Просвіта, оформлення руху русофілів та на протипагу їм – народовців [1, с. 261–263].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / за заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.: іл.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Генеза. 1996. 360 с.
3. Проект «Україна». Австрійська Галичина / авт.-упоряд. М. Р. Литвин; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. Харків: Фоліо, 2016. 410 с.
4. Реєнт О. Українсько-польські відносини в XIX – на початку XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2003. Вип. 13. У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: 3б. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). Ч. 1. С. 90–98.
5. Стеблій Ф. Українці і поляки Галичини в 30-40-х рр. XIX ст.: пошуки політичного партнерства. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 13. Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 98–113.
6. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів: ЛНУ ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 204 с.
7. Турій О. Українська «Весна народів». *Головна Руська Рада 1848–1851*. / за ред. О. Турія.; упор. У. Кришталович, І. Сварник. Львів, 2002. С. 10–32.

Валентина Вербило

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Білобровець О. М.**)

ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ ПЕРЕДОВИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІДЕЙ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Українська інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. представляла із себе людей здебільшого гуманітарної освіти, які у своїй роботі спиралися на поширені із Заходу передові ідеї. Зокрема, починаючи із середини XIX ст. до них можна віднести марксизм та ліберально-демократичні погляди на розвиток суспільства. Поширення цих загальноєвропейських ідей на території Наддніпрянської України зумовило їх вплив на українське суспільство, що у подальшому зумовило виникнення політичних партій.

Питання розвитку українського національного відродження та впливу на нього передових європейських ідей досліджували Здоров А. [2], Венгерська В. [1], Кармазіна М. [3] та ін.

Метою дослідження є аналіз сутності й впливу європейських ідей, з'ясування кола осіб та організацій, що сприяли їх поширенню та національному відродженню в Наддніпрянській Україні.

Починаючи із середини XIX ст. в Україні починають поширюватись ідеї марксистського вчення та ліберальних ідей, які у подальшому своєму розвитку включають в себе і демократичні риси. Ці ідеї приходять на Наддніпрянщину з Заходу завдяки українській інтелігенції, яка перебувала і еміграції.

Варто розглянути ці напрямки окремо. Першим, хто розпочав поширювати марксистські ідеї серед українського населення був Микола Зібер, який читав реферати з політекономії Рікарда та Маркса у студентських гуртках, брав участь у роботі «Громади», поки її не заборонили. Пізніше писав для наукових збірок «Громада», що видавалися у Женеві М. Драгомановим [2, с. 60].

Однією з перших груп марксистського спрямування на території України була заснована у 1893 р. «Російська група соціал-демократів» у Києві. До неї входили Б. Л. Ейдельман, М. В. Кульчицький, Ю. Д. Мельников, С. В. Померанц та ін. Спочатку група складалася з передових студентів університету й окремих робітників, займалась вивченням, пропагандою і перекладом марксистських творів, викривала шкідливість народництва. Наприкінці 1896 р. припинила своє існування, внаслідок розбіжності між її членами у розповсюдженні та агітації марксистських ідей серед населення. Інші марксистські групи з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі [4, с. 18].

У подальшому розвиток марксистських ідей пов'язаний безпосередньо із діяльністю першої української політичної партії – РУП, яка у своїй роботі спиралася на пролетаріат і була своєрідною майстернею майбутніх революціонерів.

Поширення ліберально-демократичних ідей розпочалося із діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Лібералізм поглядів кирило-мефодіївців, особливо М. Костомарова, яскраво проявився у пріоритетному ставленні до людини та її інтересів у порівнянні з інтересами держави, вимогах децентралізації держави, захисті прав і свобод українського народу, збереженні та розвитку його культури.

У подальшому розвиток ліберальних ідей пов'язаний із діяльністю українських громад, які виникали майже по всіх містах Наддніпрянської України. Хочеться виділити окремих внесок М. Драгоманова у поширенні та розвитку ліберальних ідей серед українців. Його підхід полягав у необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями. Лібералізм Драгоманова визначається як доктрина, відповідно до якої людська індивідуальність є вищою цінністю. Політично це виражається, насамперед, у розширенні та зміцненні індивідуальних прав [3, с. 24].

Згодом ліберальні ідеї М. Драгоманова перейняли М. Павлик, І. Франко, Б. Кістяківський. У середині 90-х років XIX ст. ці ідеї в Україні отримали подальше розповсюдження. У ліберально-демократичному таборі визріла думка про необхідність об'єднання своєї діяльності, створення єдиної організації. У вересні 1897 р. зусиллями Бориса Антоновича і Олександра Кониського у Києві була створена Всеукраїнська організація громад. Туди входили земські діячі, промисловці, представники творчої інтелігенції. Це стало початком переходу українського ліберального руху від переважно просвітницької до політичної діяльності.

Таким чином, від середини XIX ст. і до початку XX ст. на території України, підвладній Росії поширювалися дві основні європейські ідеї: марксизм та лібералізм. Їх поширення серед українського населення відбувалося завдяки

інтелігенції та її діяльності. Зокрема, вони проводили агітацію серед студентства, селянства та робітників, що зумовило їх розвиток на цій території та виникнення різних гуртків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир: Вид-ць О. Євинок, 2013. 445 с.
2. Здоров А. Український марксизм – короткий огляд перших кроків. *Україна модерна*. Київ. № 14(3). 2009. С. 59–61.
3. Кармазіна М. Політична думка на зламі століть (маловивчені аспекти національної ідентичності). *Розбудова держави*. 1996. № 6. С. 23–28.
4. Малик Я., Вал Б., Гелів С. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.). Львів: Світ, 2001. 294 с.

Іван Пахолук

магістрант I курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька Н. В.**)

БЛАГОДІЙНА ТА МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ

Актуальність даної теми полягає в тому, що питання про визначну роль українських меценатів у розвитку освіти, науки, культури, в духовній розбудові нашої держави завжди цікавило не лише культурологів, а й широку громадськість, тому воно є і на сьогодні актуальним та заслуговує на вивчення, адже висвітлює діяльність людей, які дбали не лише про зростання особистих капіталів, а переймалися важливими проблемами збереження і розвитку української культури, робили значні матеріальні внески в її підтримку.

Варто зазначити, що значне зростання меценатської діяльності в Україні припав на кінець XIX – початок XX ст. «З прагненням до спільної користі» – такий девіз був написаний на родовому дворянському гербі знаменитої сім'ї українських підприємців і меценатів Терещенків. Ця могутня династія мала свої маєтки не лише на українських землях, а й у Курській і Воронежській губерніях.

Певний внесок щодо дослідження меценатства XIX ст. та родини Терещенків зробили такі науковці як П. Бакуменко, В. Коцій [1], О. Донік [2], М. Кальницький, М. Факторович [3], Л. Раковський [4], О. Ткаченко [5], Л. Чупрій [6]. Підприємницька та благодійна діяльність родини Терещенків досліджується у дисертаційній роботі О. Ткаченко [5]. Варто зазначити, що авторка дослідила родовід Терещенків, проаналізувала їхню підприємницьку діяльність. Вона дійшла висновку, що Терещенки були представниками української промислової еліти, які своєю діяльністю сприяли економічному розвитку України. Більш ґрунтовно добродійно-меценатська діяльність підприємців Терещенків висвітлюється у працях О. Доніка [2].

Метою статті є аналіз добродійної та меценатської діяльності родини Терещенків – промисловців-землевласників, які поряд з підприємництвом мали вагомі здобутки на ниві добродійності, в культурно-освітній діяльності.

З усієї відомої династії промисловців особливо варто відзначити трьох її представників – Миколу Артемовича Терещенка, брата Федора Артемовича і сина Миколи, Івана Терещенка. Та, мабуть, пріоритет тут належить саме Миколі. Його не дарма називали «цукровим королем». Цьому вмілому господарнику належали найбільші та найпродуктивніші рафінадні заводи Російської імперії [1, с. 3]. Свою промислову і комерційну діяльність Микола (сучасники називали його Нікола) Терещенко почав спільно з братами, маючи спочатку незначний капітал. Та енергія й заповзятливість дали йому можливість швидко розширити свою справу і набути багатомільйонний капітал. Саме завдяки таким людям Російська імперія на початку ХХ ст. стрімко увірвалася до п'ятірки найрозвинутіших промислових держав світу. А благодійна діяльність цього видатного українця взагалі не знала меж. У рідному Глухові він будує на свої кошти храм Трьох Анастасій, лікарню Трьох Єфросиній. У 1874 р. в Малоросії був оголошений конкурс на будівництво педагогічного інституту, і старовинний Глухів здобув перемогу. Великі кошти на інститут вніс Микола Терещенко. Коли навчальний заклад було відкрито, в Глухів стала приїздити інтелігенція [6, с. 84].

Микола Терещенко запрошував до Глухова за свої кошти кращих викладачів, створював багаті бібліотеки. Студентські екскурсії до Криму, Києва, Санкт-Петербурга також фінансували брати Терещенки. Микола Терещенко велику увагу приділяв чоловічій і жіночій гімназіям у Глухові, побудував трикласне міське та ремісниче училища. Всі старі добротні будинки, які й зараз надають своєрідності древньому Глухову, теж збудовані за задумом Миколи і на його кошти. А загальна сума пожертв на рідне місто складала близько двох мільйонів карбованців. Це сума величезна як на ті часи [1, с. 2].

Нового розмаху сягнула благодійна діяльність сім'ї Терещенків після переїзду до Києва в 70-х роках ХІХ століття. У Києві Микола придбав великий будинок – нині це Національний музей Тараса Шевченка. Брат Федір згодом побудував маєток для своєї сім'ї – зараз у ньому розташований Київський музей російського мистецтва. Син Миколи Терещенка Іван теж побудував дім, який і нині стоїть на розі бульвару Т. Шевченка і вулиці М. Коцюбинського [2, с. 81].

Починаючи із середини ХІХ ст., Терещенки включилися в громадське життя, спочатку в Глухові, а згодом у Києві та усій Україні. Через виборні посади в міських, земських і професійних установах, як почесні члени добродійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків, фундатори філантропічних, лікувальних і освітніх закладів вони активно впливали на суспільне життя [3, с. 71].

Ось, наприклад, кореспондент журналу «Нива» № 5 за 1903 р. писав: «Загальна сума пожертв Ніколи Терещенка сягає понад 5 мільйонів карбованців. Близько 1,5 мільйона він пожертвував на лікарні, притулки, санаторії та інші благодійні установи. 1,5 мільйона – на будинки працелюбства

і опікування над глухонімими і сліпими. І, нарешті, 100 000 крб. були виділені на одноразові допомоги. Необхідно згадати і про внесений капітал у 61 тисячу карбованців на вічні часи для видачі процентів з нього найбільш бідним жителям м. Глухова і навколишніх сіл на допомогу до Різдва і Паски» [5, с. 34].

Члени родини Терещенків зробили свій неоціненний внесок у справу поширення освіти серед незаможного дорослого населення. Вони пожертвували понад 50 тис. крб. на будівництво Троїцького народного будинку Товариства грамотності та Народної аудиторії Товариства сприяння початковій освіті в Києві. Проте, реформи в галузі освіти найбільш відчутно торкнулися середньої її ланки. Завдяки фінансовим та організаційним зусиллям М. А. Терещенка в Глухові було засновано чоловічу (1889 р.) і жіночу (1894 р.) гімназії, учительський інститут (1874 р.). У Києві було побудовано гімназію №4 (нині Транспортна академія), гімназію №5 на вулиці Великій Васильківській, притулок – училище для глухонімих на Мало-Дорогожицькій вулиці, приміщення колонії для малолітніх злочинців, жіночу гімназію на Покровській вулиці, школу при Борисоглібській церкві, у 1881 р. – училище для сліпих, а також виділено 23 тис. рублів на будівництво Марійського дитячого притулку [4, с. 64].

Підприємці-поміщики Терещенки, зайнявши найвищу дворянську сходинку в ієрархічній структурі суспільства, прилучилися й до традиційних занять аристократичних кіл – меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. Спонукувана мистецько-естетичними запитами меценатів та особливою атмосферою художнього життя тодішнього суспільства, така діяльність набула широкого розмаху і суспільного значення, вважалася справою особистої й родинної честі. Найвідомішими колекціонерами були Микола Артемович Терещенко, його син Іван, донька Варвара та зять Богдан Ханенко, брат Федір [2, с. 79].

Меценати створили власні картинні галереї та музей, які згодом стали народним надбанням. Так, основу колекції сучасного Київського музею російського мистецтва склали збірки картин Федора, Миколи та Івана Терещенків. Це були кращі зразки мистецтва художників-передвижників останньої чверті XIX ст. Особливою гордістю сучасного Києва й України є Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, де експонуються твори західного та східного мистецтва, які сумлінно збиралися його фундаторами протягом чотирьох десятиліть [3, с. 70].

Добрі справи мецената оцінили ще за його життя. Коли Київ відзначав 80-річчя від дня народження цієї видатної людини, вулиця Олексіївська, на якій мешкала сім'я благодійника, була перейменована на Терещенківську. Микола Артемович помер 19 січня 1903 р.

Отже, дослідивши питання благодійної та меценатської діяльності родини Терещенків, можна зробити висновок, що завдяки ним відбувався не лише економічний розвиток, але і зміни у розвитку освіти, мистецтва та культури. Саме завдяки коштам відомої родини відкривалися освітні та мистецькі заклади, які сприяли освітньому, духовному та культурному розвитку населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко П., Кошій В. Терещенки. *Україна*. 1992. № 24. С. 1–3.
2. Донік О. Просвітницька діяльність родини Терещенків. *Етнічна діяльність народів Європи*. 2000. Вип. 8. С. 78–82.
3. Кальницький М., Факторович М. Терещенки. *Пам'ятки України*. 1993. № 1–6. С. 66–72.
4. Раковський Л. Є. Терещенки – представники нової української буржуазії, меценати і винахідники. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*: Наук. зб. Вип. 2. Чернігів, 1993. С. 60–66.
5. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.): Дис. канд. іст. наук. Київ, 1998. 220 с.; її ж. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Переяслав-Хмельницький, 2000. 209 с.
6. Чупрій Л. Благодійництво у сфері збереження та популяризації історик-культурної спадщини. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 20. С. 78–86.

Шуба Дарина

студентка ІІІ курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Сьогодні, у час появи нових і відновлення раніше діючих наукових товариств, які мають на меті українознавчі дослідження, постає нагальна потреба вивчення і узагальнення досвіду попередніх наукових установ та діяльності окремих вчених-етнографів для розвитку наукового й культурного потенціалу України. Праці діячів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства до сьогодні залишаються важливим джерелом з української історії, фольклористики, літературознавства, мовознавства, етнографії та географії. Тому детальне вивчення діяльності Товариства та наукового доробку його членів є важливим завданням сучасної історичної науки. Саме цим обумовлений вибір досліджуваної теми.

Питанням вивчення внеску товариства у розвиток краєзнавства та українознавства займалися дослідники, зокрема Я. Верменич [1], котрий проаналізував історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Відділу. І. Коляда [4] висвітлив науково-культурницьку та громадську діяльність П. Чубинського. П. Одарченко [6] дослідив національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в ХІХ – на початку ХХ століття.

Мета дослідження полягає у вивченні ролі діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та внеску його членів у розвиток українознавства.

Важливе місце у роботі Відділу займала його видавнича діяльність, зокрема 2 томи «Записок Південно-Західного відділу імператорського РГТ», характерною особливістю яких є різноманітність та актуальність матеріалів, і відповідність їхнього змісту провідним вимогам часу. Перший том «Записок» охоплює кілька напрямків українознавства, що вказує на широту дослідницьких інтересів його учасників.

Істотно розширюють спектр етнографічних, статистичних та фольклористичних студій матеріали, вміщені в другому томі «Записок», такі як реферати з порівняльної фольклористики М. Драгоманова та П. Іващенко про релігійний культ українського народу в його прислів'ях; результати Київського перепису П. Чубинського та С. Завойка. Том містить збірку народних пісень з Буковини Г. Купчанка, репрезентує регіональну народознавчу та історико-краєзнавчу тематику (зокрема, розвідка Г. Купчанка подає історико-географічні відомості про Буковину) [5, с. 12].

Одним з основних напрямків дослідження було збирання, наукове опрацювання та друк народної творчості. Кращим досягненням у цьому напрямку стало видання двотомника «Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова». Перший том вийшов у світ 1874 р. [3, с. 336], перша частина другого тому – в 1875 р. [3, с. 166].

Великого значення надавали члени Відділу роботі по виданню серії популярних брошур для народу українською мовою. Для цієї серії М. Драгоманов підготував брошуру «Про українських козаків, татар і турків», яка вийшла 1876 р. Справжньою сенсацією стали зроблені зусиллями членів Відділу записи українських народних дум, виконуваних кобзарем О. Вересаєм.

Передчасне закриття Відділу загальмувало його видавничу діяльність, не дало змоги його членам втілити в життя заплановане: надрукувати у додатках до третього тому «Записок» такі праці, як «Малорусские рассказы и предания» М. Драгоманова й «Збірку пісень і казок» молодого етнографа І. Манджури. Залишився неопрацьованим великий обсяг матеріалу, котрий зберігається в першому підвідділі Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, зокрема 8 збірок пісень, зібраних А. Димінським на Поділлі.

Як зазначає дослідник І. Коляда, важливим напрямком в українознавчій діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства була популяризація української народної музики, кобзарського співу, влаштування музичних вечорів. Так, велику увагу діячі Відділу приділяли виявленню в Україні бандуристів, записуванню і дослідженню виконуваних ними музичних творів. 14 вересня 1873 р.

громадівці зібралися на екстрене засідання, щоб познайомитися з кобзарем Прилуцького повіту Полтавської губернії О. Вересаєм та його творчістю. На зустрічі О. Русов та М. Лисенко зачитали реферати про бандуриста, в яких всебічно проаналізували його життя та творчість. На засіданні також було вирішено видати друком у I томі «Записок» всі думи та пісні, які він виконував [5, с. 12].

Щодо ролі, яку зіграв Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства у формуванні етнонаціональної самоіндифікації українства, то Відділ своїми дослідженнями охопив практично всі сфери життя народу: традицій, побуту, звичаїв, обрядів, усної народної творчості, музичної культури тощо. Все це сприяло утвердженню у свідомості українців розуміння того, що, маючи славне минуле, неповторні традиції та звичаї, український народ має право на вільний національно-культурний розвиток [4, с. 43].

Отже, етнографічні студії І. Нечуя-Левицького, роль П. Чубинського в організації етнографічних досліджень Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства стали вагомим внеском у становлення та розвиток етнографії України як науки. Досліджені та систематизовані ними матеріали з українського фольклору і нині полишаються змістовним джерелом для етнографічної науки сучасної України. Етнографічна діяльність І. Нечуя-Левицького та П. Чубинського є прикладом безкорисливого служіння представників національно свідомої української інтелігенції українській справі, ідеї збереження для нащадків пам'яток самобутньої культури українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я. В. Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Південно-Західного відділу Руського географічного товариства (1873–1876 рр.). *Краєзнавство*. 1999. № 1–4. С. 84–89. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/71385/19Vermenych.pdf?sequence=1>
2. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. В 2 т. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1874. Т. 1. 336 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. В 2 т. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1875. Т. 2. 633 с.
4. Коляда І., Милько В. Перші бруньки національної свідомості (до 135-річчя від дня існування Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства). *Історія в школах України*. 2009. №4. С. 38–44.
5. Коляда І., Терещенко О. «... Пропустити якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростим...»: П. Чубинський і І. Нечуй-Левицький – видатні дослідники укр. фольклору: (до 175-річчя з дня народж. П. Чубинського).с]. *Історія в школі: наук.-метод. журн. для вчителів*. 2014. № 1/2. С. 10–13. URL: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16597/1/Kolyada_1.pdf
6. Одарченко П. Національне відродження України і розвиток фолклористики та етнографії в XIX та на початку XX ст. *Українознавчі спостереження й фрагменти*. 2002. С. 112–120.

Аліна Козачук
студентка III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Галицький період діяльності М. Грушевського, зокрема його діяльність у рамках роботи Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), був унікальним в українському. Адже трактування «української національної культури, науки і суспільного життя як важливої частини європейської і світової історії, процес перетворення Михайла Грушевського у “духового провідника історії України”» – все це відбувається в тісному тандемі вченого та НТШ [6, с. 127].

Історіографія окресленого питання є досить широкою. Передусім необхідно відзначити низку праць про діяльність М. Грушевського в НТШ Любомира Винара [2] та Михайла Глушка [4]. У свою чергу, О. Мазурок та І. Мандрик подають рецензію на працю угорського історика Гейзи Петрашевича, де йдеться про НТШ у Львові та М. Грушевського [6, с. 127].

Метою пропонованої розвідки є розгляд діяльності М. Грушевського в рамках роботи НТШ.

Перший період діяльності М. Грушевського в НТШ охоплює 1892–1894 рр. Отож, їх співпраця розпочалася з 1892 р., коли в першому томі Записок НТШ була опублікована стаття М. Грушевського (під псевдонімом М. Сергієнко) «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XII віці». Сам же М. Грушевський завдячував цій першій співпраці з Товариством О. Кониському. Характеризуючи перший період діяльності М. Грушевського в Товаристві, на увагу заслуговує його стаття, присвячена 100-річчю від дня появи «Енеїди» І. Котляревського. Вона дає змогу побачити ставлення та підхід вченого до культурно-національної праці. Загалом же, членом НТШ М. Грушевський став у 1893 р. [2, с. 40–43].

Другий період діяльності М. Грушевського – це час від приїзду вченого у Львів до обрання його головою Товариства. В НТШ дослідження з історії насамперед координувала історично-філософська секція, проте перші два роки своєї діяльності особливо активних дій з її боку не було. Ситуація змінилася, коли до Львова у кінці вересня 1894 р. переїхав М. Грушевський, щоб обійняти кафедру української історії місцевого університету. Вчений відразу взявся до роботи у Товаристві, втілюючи поступово в життя свої ідеї, однією з яких було написання узагальнюючої історії України. Для досягнення своєї мети М. Грушевський єдиним засобом вважав археографічні публікації. Вже на засіданні історично-філософської секції 16 листопада 1894 р. він запропонував проект видання історичних джерел, члени секції ухвалили даний проект. Планувалося видання «пам'яток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і історично-етнографічних, історії церкви, освіти, матеріальної культури з усієї території і древньої минувшини українсько-

руського народу» [5, с. 8]. Наприкінці 1894 р. М. Грушевському довірили редагування «Записок», на сторінках яких регулярно публікувалися огляди та рецензії з етнографічної тематики [4, с. 16].

Третій, найголовніший період праці М. Грушевського в НТШ, коли він був головою Товариства, охоплював 1897–1913 рр. 2 лютого 1897 р. на загальних зборах НТШ у Львові головою одногосно було обрано М. Грушевського, який ще від 1895 р. був головним організатором наукової праці Товариства. М. Грушевський був шостим головою НТШ, і на цій посаді лишився до 29 квітня 1913 р. [3, с. 5].

Як голова НТШ, М. Грушевський значної уваги надавав налагодженню стосунків між членами Товариства та загалом атмосфери, що часто бувала напруженою, зокрема спричинена конфліктами через проект нового статуту НТШ. Адже планувалося, що членство в Товаристві мало складатися з двох категорій дослідників – дійсних і звичайних. Проект статуту був обговорюваний на різних засіданнях і, врешті, затверджений загальними зборами НТШ у 1898 р. Також М. Грушевський приділяв велику увагу залученню науковців до роботи в Товаристві. Варто згадати і про успішний творчий тандем М. Грушевського та І. Франка, який став організаційним центром і основною науковою потугою у НТШ, зокрема у заснуванні журналу «Літературно-науковий вісник», створенні Українсько-руської видавничої спілки та низці інших громадських починань [1, с. 36]. Упродовж головування М. Грушевського в НТШ історична секція провела 303 зборів, на яких прочитано 527 доповідей. Сам М. Грушевський представив 85 рефератів [7, с. 3]. М. Грушевський особливо переймався організацією наукових дослідів і, відповідно, розширив систему наукових комісій НТШ [3, с. 46]. Вчений також започаткував спеціальний фонд допомоги студентам, що залучалися до наукової праці. Однак, варто відзначити, що загалом фінансова ситуація Товариства в цей час була вкрай складна [4, с. 14].

Отже, підводячи підсумки, варто сказати, що робота М. Грушевського в НТШ була значною та багатогранною. М. Грушевський проводив як активну організаційну роботу, так і дослідницьку діяльність. Він налагодив публікацію джерельних матеріалів з історії України за програмою, що враховувала вимоги національної науки, яка тоді стрімко розвивалася, головним чином, зусиллями членів НТШ на чолі з М. Грушевським.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлака Г. М., Гирич І. Б. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Т. 5.* Київ: ВД «Стилос», 2010. С. 27–66.

2. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1892–1930. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1970. 110 с.

3. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка. *Український історик.* 1969. Вип. 1–3. С. 5–46.

4. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі Зошити.* 2008. № 1–2. С. 14–20.

5. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.). *Михайло Грушевський: Студії та джерела*. Кн. 2 / за ред. І. Гирича. Київ, 2019. С. 7–51.

6. Мазурок О. С., Мандрик І. О. Угорський історик про Михайла Грушевського та НТШ у Львові. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2014. Вип. 2. С. 127–138.

7. Савенко В. Наукова діяльність членів історично-філософської секції НТШ у сфері історії України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 53–58.

Сніжана Шевчук

магістрантка І курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

НАРОДЖУВАНІСТЬ ТА МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

У залежності від змін соціально-моральних установок в суспільстві в кожній історичній епосі простежуються відмінні риси в розумінні і сприйнятті материнства та народженні дитини. Сучасні погляди на дані речі дуже різняться від тих, які панували на території України більше ста років назад. Але зараз як і колись, поняття жінка – продовжувачка роду, дуже цінується та шанується українським народом.

Метою даної статті є розкриття питань, що стосуються народжуваності на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., поглядів на материнство, які склалися в традиційному українському суспільстві в зазначений період.

Дослідженню проблем народжуваності та поглядів на материнство в модерному суспільстві присвятили свої праці М. Грушевський, З. Кузеля [3], О. Кісь [5], І. Сердюк [8] та ряд інших як українських, так і зарубіжних дослідників.

Завдяки своїм біологічним особливостям в репродуктивний процес більше втягнена саме жінка, що і впливає на її подальшу соціальну роль матері в рамках традиційної культури. Материнство було серцевиною, невід'ємною та головною складовою традицій українського народу. Успішне материнство було соціальним престижем, складаючи необхідну умову для набуття жінкою статусу соціально-повноцінного члена суспільства. Таким чином, народження дитини ставало невід'ємною установкою в вихованні молоді та підростаючого покоління [5, с. 168].

В українському традиційному суспільстві як до жінок, так і до чоловіків висувалась низка вимог, зокрема і виконання репродуктивних функцій – продовження роду, що було пріоритетним. За допомогою звичаїв, фольклору, світоглядних уявлень та виховання, з молодшого віку, дітей навчали, що їх головний обов'язок привести на світ нащадків. Сильно засуджували в

суспільстві сімейні пари, які зовсім не мали дітей, це була, свого роду, трагедія. Зазвичай відповідальність за те, що в родині немає дітей, покладали на жінку [1].

Бездітність сприймалася не лише як особиста трагедія жінки, а й горе для всієї сім'ї, що ставало причиною сильних конфліктів в родині, які іноді навіть доводили до розлучень. Однак, якщо таке розлучення було ініційовано, то дуже швидко така новина розходила за місцем проживання пари, що ставало причиною обговорень та «перемивань кісточок» [8, с. 120].

У тодішньому суспільстві склалася установка на те, що жінка повинна народжувати стільки дітей, скільки «дав Бог», а так, як ніяких засобів контрацепції в той час не існувало, то вагітніти жінка могла щороку. Крім того багатодітність традиційно підтримувалася та заохочувалася в усі часи не виключенням була і модерна доба.

Важливим фактором багатодітності на селі був саме економічний: потреба в робочих руках, допомога в господарстві та на полях, потребувала збільшення чисельності працездатної частини сім'ї.

Як наслідок дитяча народжуваність впродовж XIX ст. була надзвичайно високою. На це вплинув і фактор відсутності масового регулювання народжуваності (відсутність контрацепції, сексуального виховання тощо), висока частка ранніх шлюбів та великий відсоток перебування в шлюбі українських жінок. Найвищі рівень народжуваності був відмічений у 1880–1890-х рр., коли загальний показник дітородності, в окремі роки, становив майже 50 народжень на 1000 осіб населення [2, с. 66].

У XIX ст. заміжні жінки, що прожили у шлюбі весь репродуктивний період свого життя і мали хороше здоров'я, народжували дуже часто. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні (синтетичний показник, що спирається на знання вікових коефіцієнтів народжуваності) в кінці XIX – початку XX ст. коливався в межах 6,5–7,5 дитини (середня кількість народжень у однієї жінки за все її життя). Даний показник був серед найбільших в Західній Європі. Наприкінці XIX ст. у Росії заміжня жінка, що перебувала у шлюбі протягом усього репродуктивного періоду, в середньому народжувала 9,4 дитини [7, с. 133].

На початку XX ст. спостерігається зниження рівня народжуваності на території України. Це пов'язано з тим, що практика регулювання народжуваності почала впроваджуватися, спочатку у містах, потім у селах, спочатку в оточенні освічених і заможних верств населення, а згодом і серед низів міського та сільського населення. Але в цілому, аж до початку 1920-х рр., темпи регулювання не були значними, так як без змін залишався шлюбно-сімейний уклад, який встановлював число дітей у сім'ї та норми дітородності [2, с. 68].

Аналізуючи природний рух населення України перед Першою світовою війною (1889–1914 рр.), Ю. Корчак-Чепурківський виокремлював такі періоди: 1889–1895 рр. (повільне зростання населення, через неврожаї та епідемії); 1896–1904 рр. (швидке зростання людності); 1905–1910 рр. (зменшення приросту населення через російсько-японську війну, революцію 1905–1907 рр.,

епідемії 1909–1910 рр., переселенську політику царського уряду); 1911–1914 рр. (поновлення темпів зростання напередодні Першої світової війни, переважно через зменшення смертності після пошестей) [6, с. 503].

Коливання народжуваності на початку ХХ ст. були зворотним боком політичних, соціальних, ментальних та інших змін. Варто відзначити, що загальний коефіцієнт народжуваності різнився у міській та сільській місцевості, нижчим коефіцієнт народжуваності був у містах. Напередодні Першої світової війни почало простежуватися зменшення загального коефіцієнту народжуваності у сільській місцевості, на що, найчастіше, впливали неврожаї, голод, міграції та інше [6, с. 504].

З огляду на соціальні та матеріальні аспекти життя в добу модерного суспільства значна кількість дітей дуже часто ставала для сім'ї реальним тягарем, особливо для жінки. Через відсутність контрацепції та практично не маючи засобів іншого регулювання вагітності, жінки вдавалися до деяких вчинків, які сильно засуджували в українському суспільстві і, згідно християнській моралі, вони вважалися гріховними. Через матеріальну скруту та велику кількість важкої господарської роботи жінки часто переривали вагітність. Однак таке рішення було дуже важким, адже в українській культурі штучне переривання вагітності прирівнювалося до дітовбивства та вважалося одним із смертних гріхів [1].

Отже, не дивлячись на те, що українська культурна традиція підтримувала та заохочувала багатодітність і люди жили, приймаючи це як істину, в тогочасних реаліях велика кількість дітей зовсім не була радістю для подружжя. Лише набуття дитиною певного статусу (дорослішання), виконання господарських функцій робило її повноправним членом сім'ї.

Все життя дитини, особливо дівчинки, це програмування майбутньої її здатності до виконання репродуктивних функцій. Залучення дівчини до сфери материнства відбувалося як шляхом безпосередньої участі – догляд за меншими братами і сестрами, так і через ігри та іграшки [4, с. 162].

Новонародженими дітьми повинні були опікуватися особи виключно жіночої статі: мама, баба, сестра та інші. Чоловіки, зазвичай, трималися осторонь від догляду за немовлям. Мати мила дитину, сповивала, годувала та колисала. Дуже часто в цьому допомагала їй баба або сестра, в більш заможних сім'ях ця роль відводилася наймичці [1]. На селі, найчастіше в не заможних сім'ях, якщо жінці не було на кого залишати дитину, мати була змушена брати немовля з собою в поле, на косовицю, жнива тощо. Дуже часто зустрічаються спогади в яких жінки несли знаряддя праці (мотику, серп) в одній руці, а полотняну колиску з дитям та воду в другій [5, с. 171].

Отже, можна дійти до висновку, що материнство на теренах України завжди було шанованим в суспільстві. Народженню дитини приділялася велика увага. Традиційне українське суспільство підтримувало та заохочувало багатодітність, хоча й наявність великої кількості дітей не завжди була радістю для родини. Основним завданням жінки в традиційному українському суспільстві було виношування, народження та виховання дитини. Щоб народити здорових малюків, вагітна жінка повинна була дотримуватися різних

вірувань та пересторог. Про рівень народжуваності в кінці XIX – на початку XX ст. можна дізнатися зі статистичних зведень та даних, які свідчать про те, що найбільш плідними в Україні були 1890–1900-ті рр., а в першій чверті XX ст. спостерігався спад дітородності. В середньому в цей період в українська сім'я мала 4–5 дітей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатенко І. Батьки, матері та їхні діти в традиційному українському суспільстві. Гендер в деталях: веб-сайт. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsiynomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html>
2. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України XX століття: монографія: Київ: НАН України, 2018. 224 с.
3. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. Вид. 1906. Київ Інтелектуальна книга, 2017. 234 с.
4. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. *Социальная история*. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2003. С.156–172.
5. Кись О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Львів, 2012. 287 с.
6. Макарова С. В. Соціально-демографічна характеристика. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Том 20. С. 502–509.
7. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1813–1913). Статистические очерки. Москва: Государственное статистическое издательство, 1956. 352 с.
8. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина та дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

Марія Комаренко

студентка IV курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Білобровець О. М.**)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ НАТАЛІЄЮ КОБРИНСЬКОЮ

Історія боротьби жінок за свої права, будучи частиною історії людства, майже не відома більшості людей. В українському суспільстві не має повного розуміння поняття фемінізму. Натомість сформувалися певні міфи та стереотипи, які заперечують існування ідеології фемінізму на українських землях в минулому. Постать Наталії Кобринської, як першого теоретика українського фемінізму, забута. Деякі її твори не надруковані та не досліджені, а решта вийшли малим тиражом.

Ідеологію українського фемінізму Наталії Кобринської в контексті власних ширших досліджень вивчали: М. Богачевська-Хомяк [1], О. Маланчук-Рибак [3], С. Павличко [4] та А. Швець [5]. Завданням статті є дослідити концептуальне відображення проблеми українського фемінізму Наталії Кобринської у своїй творчості.

В українській громадськості на кінець XIX – початок XX століття ідея емансипації жінки поступово структурувалася в ідеологію фемінізму. Наталія Кобринська найпослідовніше пропагувала та розвивала теорію фемінізму. Творчість Кобринської ґрунтується на тогочасних ліберально-феміністичних поглядах [3, с. 201–202]. Проте частина істориків відзначають, що на її світогляд впливав соціалізм, який вона намагалася збалансувати з фемінізмом. Наталя зробила висновок, що жінки не повинні чекати змін в економічній та політичній сфері, які, за твердженням соціалістів потрібні для суспільного прогресу; вони самі мають добитися цих змін. Дискутувала з соціалістами, бо була переконана, що в соціалістичній підсистемі жінка повинна боротися за свої права, чоловіки не відмовляться від зверхності над жінкою через зміни в соціально-економічній сфері [1, с. 168].

Твори Н. Кобринської є втіленням феміністичної ідеології західного зразка. Її засадничі ідеї цілком прості для сприйняття. Вона виступає за індивідуальну свободу. Жінка – це перш за все людина, яка має право на економічну свободу, освіту та політичну діяльність. Суспільна роль жінки не повинна обмежуватися роллю матері та домашньої робітниці. Проблема бездержавності нації породила особливу тезу в ідеології українського фемінізму. Жінка повинна бути повноправним учасником національно-визвольної боротьби та освітньої діяльності народу. Головне завдання жіночого руху – це виховання жінки, яке можливо через літературу. Наталія відома як авторка феміністичних текстів, аналітик та критик літературних творів [4, с. 123–124].

Н. Кобринська не намагалася відділити жіночий рух від чоловічих загальнодемократичних змагань та ізолювати жіноче питання від інших суспільних завдань. Запропонувала інноваційну модель вирішення проблеми жіночої емансипації, коли чоловіки лише змінивши власне світобачення зрозуміють кривду, яку заподіяли жінкам. Але вона була переконана, що лише жінка може осмислити суть жіночого питання і саме жінка має змінити своє становище в суспільстві. Налагоджувала зв'язки між Наддніпрянською та Західною Україною. Визнавала потребу співпраці жінок усіх українських земель на тлі національної єдності та спільного жіночого питання [2].

Феміністична свідомість Кобринської мала національне підґрунтя. Ідея українського фемінізму перепліталася з національним питанням. Вона вважала, що духовне відродження та освіченість жінки призведе до її звільнення, а через жінку до звільнення України. Вона поширювала ідею фемінізму як чинника державотворчих, консолідуючих та політичних процесів. Надала жіночому питанню нової проблематики, яка спонукала до активної громадської місії української жінки [5, с. 195].

У жіночому питанні вона виділяла економічну складову. Н. Кобринська особливу роль в процесі емансипації жінки відводила явищам індустріалізації та урбанізації. Вони повинні були принести зміни в статусі жінки через її економічне звільнення. Вона вважала, що негативним моментом даних процесів буде подвійне навантаження жінки – праця на роботі та виконання домашніх обов'язків. Наталія одна із перших почала активно підтримувати ідею створення дитячих садків. Розробила проект статуту садків. Пропагувала їх

засновувати на гроші громади із залученням матерів. У садку повинні були разом працювати жінки з різних станів, а саме селянка та інтелігентка. Ще однією ідеєю Наталії було створення селянської кухні під час жнив, коли жінка не могла готувати [1, с. 171–172]. Дані заходи мали звільнити жінку від обтяжливої домашньої роботи та виділити час для себе.

Отже, Наталя Кобринська – це теоретик українського фемінізму. Вона концептуалізувала ідеї українського фемінізму, сформувала теоретичне підґрунтя жіночого руху, популяризувала та практично втілювала власні ідеї. Вона не розробила чітко структуровану ідеологію фемінізму, проте вона виокремила жіноче питання в окрему проблематику та заклала основоположні ідеї, які згодом еволюціонували в ідеологічні дискурси та практики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939: монографія. Львів: Український католицький університет, 2018. 520 с.
2. Кобринська Наталя. Передне слова. Перший вінок. Жіночий альманах. Львів. 1887. С. 1–3. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10277>
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: монографія. Чернівці: Книги–ХХІ, 2006. 500 с.
4. Павличко С. Фемінізм / упорядник та передмова Віри Агеєвої. Київ: Основи, 2002. 321 с.
5. Швець А. Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах: монографія. Львів: Інститут Івана Франка НАН України; Лекторій СУА з жіночих студій УКУ; ВГО «Союз Українок», 2018. 752 с.

Юлія Менчинська

магістрантка І курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЖІНОК НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих суспільних норм. На думку відомого американського соціолога Вільяма Грема Самнера, девіація – це порушення встановлених контекстуальних, культурних або соціальних норм, будь-то народні звичаї або кодифіковані закони (1906 р.) [8, с. 206]. За цим визначенням відхилення не є ні добрим, ні поганим, але його слід оцінювати в кожному конкретному випадку. Така поведінка може бути описана як «інша», або «несподівана» і може викликати позитивні чи негативні відповіді в інших людей. Девіантна поведінка, яка стає популяризованою або сприймається як нормальна, – це те, як суспільство змінюється або еволюціонує з часом. У правовому контексті

девіантна поведінка відноситься до дій, які не тільки класифікуються, як відхилення від загальноприйнятих норм певного соціуму, але й як неправомірні дії, тобто порушення законів.

Девіантна поведінка визначається соціальними стандартами суспільства. Являються дії девіантними чи ні залежить від визначення цього акту суспільством. Самі норми та правила, які визначають, які ж дії є девіаціями, а які ні, постійно змінюються через поточні соціальні процеси – політичні, правові, культурні і т. п. [1, с. 10]. Однак існують певні відхилення в поведінці, які будь-де вважаються злочинними. Головним прикладом девіантної поведінки, який карається не тільки законом, але й засуджується соціумом, – позбавлення людини життя – вбивство. Тим не менш, те, що одне суспільство вважає вбивством, інше ж може визнати виправданим вбивством (в разі військових дій). Наприклад, в деяких ісламських країнах подружня зрада вважається злочином, за який присуджується смертний вирок. Однак для більшості Європейських країн така судова практика є не допустима.

Девіації та злочинний світ впливають на стан різних суспільних сфер – від повсякденної поведінки і побутової лексики до особливостей функціонування владних структур. Дослідження девіацій в минулому, на нашу думку, не лише призведе до перегляду стереотипів, що побутують в історіографії, але й дозволить переосмислити низку причин, «норм» та «обмежень» сьогодні [6, с. 198]. Алкоголізм, наркоманія, проституція, крадіжка, оголення в громадських місцях – всі ці дії в сучасному світі вважаються девіантними, але і в далекому минулому вони теж класифікувалися, як відхилення від загальноприйнятих суспільних норм і зазнавали громадського осуду.

Важливою проблемою соціальних наук є також гендерна обумовленість девіацій: «маскулінність» та «фемінність» у порушенні сексуальних норм, пияцтві, жебрацтві, злочинності. Попри намагання вітчизняних етнографів та істориків показати рівність з чоловіком та моральну «висоту» української жінки, мусимо зазначити, що жінки в Україні аж ніяк не були «святеницями». Досліджуючи українське минуле історики, досить часто натрапляють як на факти подружньої зради, так і на існування жінок-злодіянок, вбивць, повій, звідниць. Цей «жіночий» бік української історії є на сьогодні недостатньо висвітленим і осмисленим.

Для характеристики «злочинного» типу поведінки використано кримінальні справи Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст. Законодавча база представлена кримінальним кодексом, який діяв на території України, «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» (1845) та нормативно-правовим актом «Высочайшим Манифестом о милостяхъ, дарованныхъ въ день Святого Крещенія Наследника Цесаревича и Великаго

Князя Алексея Николаевича (1904 г., Августа 11)», який активно застосовувався в судовій практиці того часу.

Щодо українознавчих студій з даної теми, то існують досить цікаві та інформативні розвідки про жіночу «злочинну» поведінку, але більш ранніх періодів української історії. Так відомий історик та етнограф Володимир Маслійчук досліджував девіантну поведінку жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. на основі фондів повітових судів Харківського намісництва [6]. Дослідник за допомогою аналізу української культури намагався визначити, що було нормою, як у тогочасному суспільстві діяло право та яким було нормативне ставлення до жінки.

Однак хронологічними межами нашого дослідження є друга половина XIX – на початок XX ст. Адже саме тоді відбулися зміни в соціально-правовому статусі жінки, в той час вона перестає виконувати лише господарські, але й набуває певних соціальних функцій та наділяється вже правами. Це було зумовлено зовнішніми чинниками – реформаторською діяльністю Російської імперії, зміни в соціальній структурі та світогляді населення [7, с. 140].

Соціально правовий статус української жінки наприкінці XIX – початку XX ст. досліджували М. Шевченко [7], Л. Буряк [1], О. Смоляр [5] та інші. Дослідники визначили статус та роль жінки в родині, на основі аналізу нормативно-правової бази Російської та Австро-Угорської імперій порівняли права українських жінок та європейських. Також історики досліджували соціально-економічні, культурні та політичні зміни в українському суспільстві та вплив цих метаморфоз на статус жінки.

Отже, кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався в історії як період докорінних змін у житті звичайного селянина – відміна кріпацтва та низка прогресивних реформ, які розширили права та свободи. Це все зумовило достатньо швидке майнове та соціальне розшарування серед населення, а також трудову еміграцію. Водночас швидкими темпами розвивалась промисловість, збільшувалась частка міського населення. З огляду на всі ці позиції змінювалось становище жінки в суспільстві та сім'ї в цілому[5, с. 302].

Метою нашої наукової розвідки є дослідження девіантної поведінки жінок на Правобережній Україні наприкінці XIX ст. – початку XX ст.; характеристика «злочинного» типу поведінки представниць «низової» культури на межі століть; з'ясування причин та мотивів девіантної поведінки жінки.

Девіантну, злочинну поведінку жінки, вважали не прийнятною та часто розглядали, як не допустиму. Адже вони порушували не тільки закони, а й гендерні норми належної жіночої поведінки, тоді як злочинна поведінка чоловіків розглядається, як притаманне їхньому агресивному, само стверджуючому характеру. Цей подвійний стандарт також пояснюється

тенденцією до медикалізації жіночої девіації, розглядаючи її як продукт фізіологічної або психологічної патології [8, с. 210]. Наприклад, наприкінці XIX – на початку XX ст. суд виносив виправдувальні вироки завдяки судово-медичній експертизі. Так селянку з села Голубовичі, Базарської волості, Овруцького повіту Анну Іванівну Андрієнко було звинувачено в утопленні рідного сина. Однак під час допиту жінка зізналась, що страждає сильними головними болями і не знає з якої причини утопила власного сина. У своєму висновку лікар констатував, що у жінки «пригнічений душевний стан, відсутність виразу в очах, підвищені колінні рефлекси... та прийшов до висновку, що у неї душевний розлад і вона страждає підвищеною нервовою чутливістю» [4, с. 2]. Після чого Анну Іванівну було віддано під опіку чоловіка, а судові провадження припинено. Таке рішення суду зумовлене статусом української жінки. Оскільки, саме чоловік визначав місце проживання сім'ї, передавав дружині своє прізвище та права свого стану, мав вирішальний голос у внутрішньо сімейних справах, пріоритетне право опіки та влади над дітьми, був представником інтересів сім'ї перед громадськими та державними органами та у суді. На той час інститут влади чоловіка був закріплений юридично і послідовно впроваджувався у судовій практиці в Російській імперії. Отже, у правовому сенсі дружина була особою, підлеглою і вторинною стосовно чоловіка [7, с. 131].

Схожий вирок був винесений у справі про «невідому жінку, що називала себе Тойнбой», обвинувачували її за 951 ст. Уложення про покарання. Жінку було затримано в міст Києві за жебрацтво. Вона стверджувала, що родом з містечка неподалік Бердичева, яке «по-жидівськи» називалось Янифь. Спочатку жінка стверджувала, що не знає чи має рідних братів або сестер, згодом сказала, що в Києві була на гостинах у сестри, однак імені назвати не може. Така поведінка викликала у судового слідчого припущення, що вона психічно неврівноважена. Після судово-медичної експертизи лікар визнав жінку божевільною. Тойнбу було направлено до Земської лікарні у Волинській губернії, а провадження по справі припинено [3, с. 2].

З історичним розвитком суспільства змінюються не тільки цінності, норми та правила, а й закони за якими даний соціум живе. Наприклад, століття тому на підконтрольній Російській імперії території України діяв кримінальний кодекс: «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» (1845), згідно якого частиною 2 статті 288 передбачено за образу державних службовців при виконанні службових обов'язків, позбавлення волі від 2 до 8 місяців, або ж утримання під вартою від 7 днів до 3 місяців.

Так частими фігурантами в таких справах були жінки. Міщанка Анель Антонова Хоценовська з села Суховль, Горошковської волості, Житомирського

повіту звинувачувалась в тому, що завдала на словах образу волосному старшині під час виконання ним службових обов'язків, сказавши «іди описуй такого чорта як сам». Така реакція міщанки була викликана тим, що волосний старшина Барчук прибув до міщанина Степана Хоценовського задля «стягнення з нього 15 руб. 36 коп. недоїмки поземельних та викупних платежів». Господаря не виявилось в дома, а жінка відмовилась платити, після чого Барчук приступив до опису майна, що знаходилось в помешканні [2, с. 2]. Свідками в таких справах часто виступав сам ображений дрібний чиновник та його помічник, тому, хоч, як не намагалися підсудні заперечити свою вину, віри звичайній селянці у суду не було і рішення виносились на користь позивача.

Однак на початку ХХ ст. був виданий «Высочайший Манифестъ о милостяхъ, дарованныхъ въ день Святого Крещенія Наследника Цесаревича и Великаго Князя Алексея Николаевича (1904 г., Августа 11)», згідно пункту 12 статті ХІХ якого термін утримання, для таких злочинців, при поліції був зменшений на 1/3. Таким чином, міщанка Аннель отримала тільки 2 дня, замість 5, утримання під вартою. Подібних справ Житомирський окружний суд розглядав чимало, оскільки населення Правобережної України було бідним і не платоспроможним. Коли до людей приходили описувати майно за несплату податків, вони давали волю емоціям, ображали словами тих, хто намагався позбавити їх матеріальних цінностей.

В сьогоднішніх реаліях, коли ми намагаємось побудувати демократичну та правову державу, маючи при цьому свободу слова, більшість людей не підбирають слів, при спілкуванні з посадовими особами. Адже українським законодавством не передбачено покарання за нанесення образи посадовим особам під час виконання службових обов'язків.

Таким чином, можна назвати ще безліч прикладів девіантної поведінки жінок (пияцтво, проституція, крадіжки, надання не правдивих свідчень у суді, лихварство, нанесення легких тілесних ушкоджень і в решті решт вбивство), однак розглядаючи кожен випадок окремо, варто не забувати про ті обставини, те середовище та про ті причини, які спонукали жінок до девіації. Отже, час та місце мають досить вагоме значення. Варто також враховувати культурні та релігійні особливості суспільства та діючу правову систему, яка покликана не тільки захищати громадян певної держави, а й попереджати здійснення злочинів. Дослідження тодішнього злочинного світу, його норм, звичаїв, параметрів дасть повне уявлення про причинно-наслідковий зв'язок жіночої девіантної поведінки. Тож кожне дослідження у цьому напрямку є важливим кроком до розуміння минулого, а, власне і сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харк. нац.ун-т внутр.справ,Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. Харків, 2015. 166 с.
2. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 24. Оп. 16. Спр. 226. 48 арк.
3. Держархів Житомирської обл. Ф. 24. Оп. 16. Спр. 3. 35 арк.
4. Держархів Житомирської обл. Ф. 24. Оп. 16. Спр. 306. 80 арк.
5. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / за загальн. ред. Л. О. Смоляр. Одеса, 1999. 438 с.
6. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Харків, 2005. Вип. 5. С. 197–215.
7. Шевченко М. І. Соціально-правовий статус української жінки кінця XIX – поч. XX ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2010. Вип. 6. С. 129–134.
8. Little, William Introduction to Sociology. – 1st Canadian Edition. 2012. 406 p.

Руслан Волощук

магістрант I курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Білобровець О. М.**)

МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Міждержавні та етнополітичні конфлікти сучасності привертають увагу до подій минулого з метою з'ясування причин їх виникнення та організації населення в умовах війни. Особливе місце в історії людства займає Перша світова війна, якій присвячено тематичні наукові збірники та дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Зокрема, О. Реєнт [2], В. Головченко [4], В. Солдатенко [4] та ін. Дане дослідження ставить своїм завданням з'ясування сутності та наслідків мобілізаційних заходів на території України, проведених царською владою у роки Першої світової війни.

30 липня 1914 р. імператор Микола II підписав указ про загальну мобілізацію у відповідь на мобілізацію німецьких військових сил. На це Німеччина, у свою чергу, відповіла оголошенням війни [3, с. 62–64].

З початком війни населення України було поділено на цивільних і мобілізованих до армії. 16 липня 1914 р. було оголошено часткову мобілізацію до російської армії, а 17 липня – загальну. У Києві призов було проведено достроково, за два дні до встановленого терміну. Населення вважало що війна завершиться впродовж декількох місяців. Записатися до армії було справою честі. Сповнені романтичних настроїв, прагнення до самопожертви та свідомості громадянського обов'язку, на фронт тікали навіть підлітки та діти [5, с. 63]. У відсотковому відношенні українці, мобілізовані до царської армії, переважали навіть росіян. Лише в селах українських губерній у період війни

було призвано майже 2,8 млн осіб. У складі Австро-Угорської армії зі 102 полків дев'ять були сформовані з українців. Загалом близько 9% особового складу Австро-Угорської армії становили саме українці [2, с. 82].

Серйозним прорахунком, який негативно вплинув на підготовку до війни стало те, що не передбачалося довгого військового протистояння, яке за розрахунками мало завершитися за 4–5 місяців. Проте війна набула занадто затяжного характеру, що вже на першому році війни вилилося в продовольчу кризу [4, с. 25–27].

Російська армія передбачала вести військові дії з розрахунку на заготовлені в мирний час припаси. Певних планів стосовно систематичного поповнення цих припасів не було. Ця проблема гостро постала до кінця першого ж року війни, і була невирішеною аж до другої половини 1916 р. Запасів бойового спорядження, які були заготовлені ще в мирний час, за вельми обмеженої норми, вистачило лише на перші місяці війни. Вже на третьому місяці війни довелося дуже поспішно шукати шляхів для мобілізації російської державної та приватної промисловості задля усунення цих проблем, хоча б частково [3, с. 387].

До жовтня 1916 р. ситуація з продовольством на фронті залишалася катастрофічною. Настрої в армії були дуже неспокійними, в деяких випадках революційними через високу вартість товарів, постійну емісію грошей, які нічим не підкріплювалися і загальний дефіцит товарів першої необхідності [2, с. 89].

Ситуація у сільському господарстві значною мірою ускладнювалася тим, що робочі руки на підприємствах, які працювали на мілітаризм поповнювалися саме за рахунок вихідців з сільської місцевості. Окрім того, продуктивність праці значно впала через погіршення якісного складу працівників. Загалом кризові явища набули величезних масштабів і у період з 1914 по 1916 роки було закрито понад 1400 підприємств і припинили свою роботу 26 доменних печей. На території Галичини за часів війни було знищено приблизно 40% житлових і господарських будівель, а також біля 1,5 тис. промислових об'єктів. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 1/3 [3, с. 408].

При загальному зростанні виробництва скорочувалися обсяги випуску продукції легкої, харчової, будівельної і лісової промисловості, посилилася концентрація виробництва, утворилися нові об'єднання і товариства. Зменшилася загальна кількість підприємств: якщо в 1913 р. в Україні діяло 3381 підприємство, то в 1915 р. – тільки 2849 [2, с. 87].

Однак, у порівнянні з промисловим виробництвом, сільське господарство постраждало більше. Уже на початковому етапі війни через мобілізацію великої кількості селян до російської армії, виробництво продукції значно скоротилося. Натомість залучалася праця біженців, полонених, однак вона була менш продуктивною. Великі господарства (поміщицькі) були позбавлені права вільного найму працівників. У 1917 р. в Україні залишилося 40% працездатних чоловіків, які були залучені у сільське господарство [3, с. 481].

Загалом же різке зменшення кількості працездатного населення серед чоловіків катастрофічно відбилося на економічних показниках. Валовий збір зернової продукції впав на 200 мільйонів пудів. Особливо постраждали від занепаду сільського господарства малозабезпечені верстви сільського населення. На південноукраїнських землях близько 40% господарств залишилося без робочої худоби взагалі. Зміни, що відбулися на фронтах Першої світової війни у серпні-вересні 1915 р. наклали свій негативний відбиток на становище Західної Волині. Відступаючи під натиском німців, російськими військами знищувалися і палилися волинські села, грабувалися панські двори та палаці, а також насильно переселялося населення [2, с. 83–85].

Реквізиції тяглової сили на потреби війни викликали зменшення поголів'я коней – у 1915 році на 17,5%, а в наступних роках на 4,5%. На початку 1917 р. з 3 млн. 980 тисяч селянських господарств на українських землях 640 тис. не мали власних засівів, а 1 млн 142 тис. втратили своїх годувальниць – корів. Загальне погіршення матеріального становища людей праці, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень оплати праці, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій стали безпосереднім наслідком військових дій [1, с. 52–53].

Отже, процеси мобілізації прифронтових територій України на воєнні потреби воюючих сторін боліше відбилися на їх соціально-економічних та демографічних показниках. Кожна з імперіалістичних ворогуючих держав по обидва боки фронту брали максимально ресурсів з прифронтових територій, що призводило до їх економічного спустошення та масової еміграції мирного населення. Кожна зі сторін намагалася використати захоплені землі в якості придатку для обслуговування своєї армії, тому на захоплених землях одразу ж встановлювалися жорсткі адміністративно-окупаційні режими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая империалистическая война 1914–1918 гг. Москва: Просвещение, 1964. 206 с.
2. Барановська Н. М. Вплив Першої світової війни на зростання української національної свідомості та революційні процеси в Україні (1917–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*, 2014. С. 79–92.
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реснт; ред. кол.: В. А. Смолій (голова). К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2014. 784 с.
4. Головченко В. І. Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
5. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.). Київ: Ін-т історії України, 2014. 151 с.

РОЗДІЛ 2

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Гунько Ярослав

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917 РОКУ

Українським есерам належала провідна роль в «Українському соціалістичному колективі», який до певної міри виконував функції штабу молодіжного руху в місті і регіоні. Серед фундаторів і керівників національних юнацьких об'єднань були В. Глуходід, О. Мицюк, А. Заливний, Г. Федоровський, А. Радченко та ін. Українські есери в 1914–1916 рр. були найпомітніші у Харкові – «студентській столиці» краю. Це не було випадковістю: партія, зустрівшись із тотальним переслідуванням, спрямувала організаційні зусилля не на творення власних осередків, які все одно не мали можливості працювати, а на посилення своєї присутності в позапартійних структурах. Як і інші радикальні партії, вона приділяла найбільше уваги учнівській і студентській молоді, серед якої легше було знайти відгук. Саме це й зумовлює актуальність обраної теми.

Щодо історіографії, то дану проблему розглядали О. Бойко [1], О. Висоцький [2], Л. Юркевич [5]. В їх працях вперше в українській історіографії на основі широкого кола джерел з'ясовуються спільні й особливі риси генезису, становлення, ідеологій та діяльності соціально-демократичних партій.

Мета статті полягає у дослідженні політичної діяльності українських есерів напередодні революційних подій 1917 р.

Напередодні революційних подій 1917 р. зміцніла Харківська організація, підвищився її авторитет як у партії, так і серед революційних організацій міста. Вона мала зв'язок з закордонним центром і Київським комітетом, звідки надходила література. Транспортування, тиражування й поширення партійних, у тому числі і власних видань харків'янами – теж ознака міцності осередку та його впливу на громадськість. Партійне ядро було в українському гуртку Дергачівської сільськогосподарської школи, який поліція взагалі вважала есерівським. На чолі його стояв А. Радченко, у січні 1915 р. арештований у зв'язку з «ліквідацією» Харківської організації ПСР. Гурток видавав на гектографії свій журнал «соціалістичного напрямку» [5, с. 221–223].

Про гектографований журнал Дергачівського гуртка, який поширював у Харкові Г. Михайличенко, згадувала й Х. Алчевська. На початку 1915 р. юнак був арештований за революційну діяльність – напевне, у тій же справі, що й

А. Радченко. «Ліквідація» так званої «Української революційної організації» (січень 1916 р.) дала матеріал і по організації УПСР. Зокрема, було виявлено 28 примірників партійного журналу «Боротьба», брошури А. Баха «Цар-голод» (видання УПСР, 1909 р.) і О. Чарноти (Д. Донцова) «Про українське молодоміщанство» (Харків, 1916 р. – зовсім свіжа) з відбитком печатки Харківської організації УПСР, а також саму печатку [1, с. 76]. Після слідства А. Заливчий, В. Коряк і В. Глуходід були відправлені на заслання.

Співпраця прибічників різних українських партій у Глухівському повіті і Харкові (у рамках молодіжних організацій), діяльність «Українського соціалістичного колективу», були відображенням більш глибоких процесів, що відбувалися в УПСР і ширше – в українському русі. Частина його представників, усвідомлюючи, з одного боку, доленосність моменту для України, а з іншого – катастрофічну слабкість і розпорошеність національних сил, стала шукати шляхи до консолідації, створення міжпартійних об'єднань. Частково цю функцію виконувало Товариство українських поступовців, проте його обережна тактика й помірковані гасла не влаштовували радикалів. Тимчасове міжпартійне блокування полегшувалося тією обставиною (самою по собі негативною), що українські партії були роздроблені й ідеологічно неоднорідні [3, с. 101]. Чи не найбільше це стосувалось УПСР, що перебувала у стадії формування. Її лідери не змогли виробити єдиної тактики, і представники різних фракцій шукали собі союзників у різних суспільно-політичних течіях.

Найбільш очевидною і популярною була лінія на зближення з УСДРП. Як це проявлялось на місцевому рівні, показує харківський приклад. До речі, тутешні жандарми відчували, хоча й не зовсім зрозуміли, цю тенденцію: в аналітичних довідках за 1915 р. неодноразово наголошувалося на об'єднанні українських есерів та есдеків у місті. У січні 1915 р. у Москві відбувся з'їзд представників цих двох партій. На ньому обговорювалося питання про утворення єдиної партії «знизу», шляхом злиття місцевих організацій, проте досягти домовленості не вдалося [4, с. 256]. Інша частина українських есерів вважала за доцільне розширення співпраці у рамках ТУП. Найбільш яскравим її представником на Лівобережжі був М. Ковалевський. Він працював у складі Полтавської громади ТУП і в 1916 р. був формально прийнятий до організації навіть з порушенням вікового цензу (йому не було 25 років). Не випадково постійними авторами журналу «Боротьба», який вів М. Ковалевський, були тупівці С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович.

Поповнення рядів партії есерів відбувалося за рахунок селян, робітників, солдат, службовців, міщан, студентів, учнів тощо. Найбільший вплив есери мали на селян, спираючись на популярність серед селян програми зрівняльного землекористування – «соціалізації землі». І самі есери відмічали: «Все-таки селяни люблять вважати себе есерами, не стільки знаючи програму партії, скільки вірячи в неї» [2, с. 152]. Реальний зміст есерівського соціалізму містився в тому, щоб під прапорами свободи, рівності та справедливості мобілізувати народ на поступову ліквідацію залишків феодального ладу.

Зберігалась і традиційна взаємодія з російськими есерами. Не виключено, що існували якісь форми організаційного об'єднання або входження

українських есерів до ПСР на персональному рівні. Так, у документах згадується студентська есерівська фракція, до якої належали, зокрема, В. Глуходід і Будянський. Проте вона жодного разу не називається українською, як наприклад, фракція УСДРП, її участь в українському русі практично непомітна. Тож, швидше за все, це була фракція російських есерів.

Отже, діяльність есерів виявлялася переважно в участі у роботі «Українського клубу», газети «Рада», вимогах національного характеру, в тому числі й запровадження в школах української мови, створення в університетах українознавчих кафедр, видання української літератури. З малочисельної партії, яка ледве подавала ознаки життя, яка знаходилася у глибокому підпіллі, постійно переслідувалася і не мала впливу на політичне життя країни вона за короткий час перетворилася в найбільш чисельну та популярну партію, стала учасницею правлячої коаліції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Партія соціалістів-революціонерів. Київ: Наук. думка, 2011. 520 с.
2. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок : монографія. Київ: Основні цінності, 2004. 272 с.
3. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: методологія, історіографія, проблеми, перспективи напрямку наукових досліджень. Київ: Товариство «Знання» України, 2001. 112 с.
4. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917). Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2004. 428 с.
5. Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання. Нью-Йорк: Сучасність, 1969. 380 с.

Гулько Дмитро

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

МАХНОВСЬКА ТРУДОВА ФЕДЕРАЦІЯ

У грудні 1919 р. в газеті – «Анархіст-повстанець» було опубліковано статтю – «Самостійність України і анархісти», в якій зазначалося, що жодна політична сила з тих, що намагаються експлуатувати ідею самостійної української державності (від Петлюри до більшовиків), не була і не буде підтримана українським народом, якому притаманні ідеї анархії. Тому для свого утвердження вони змушені спиратися на підтримку зовнішніх сил, які не мають іншої мети, крім грабування України. Виходячи з цього, єдиним виходом є боротьба за встановлення самостійної Махновської Трудової Федерації, яка єдина може забезпечити інтереси українців і встановити рівноправні взаємовигідні стосунки з сусідами.

Подана тема в науковому плані визначається великим інтересом, тому що на сьогодні існує потреба у створенні комплексного дослідження з певних

проблем, зокрема анархістського руху в Україні в період Національної революції 1917–1921 рр., які дають змогу відтворити історію внутрішнього життя та організацію даного історичного явища. Іншим чинником актуальності теми дослідження є необхідність обов'язкового врахування історичного досвіду попередніх поколінь. Крім цього, досвід існування суспільного устрою та військової організації махновських повстанців може бути використаний і зараз, коли в Україні загострюються суперечки навколо питань місцевого самоврядування, землекористування, військової та освітньої реформ тощо. Щодо історіографії, то дану проблему розглядали В. Чоп [5], П. Аршинов [1], В. Верстюк [2]. В. Савченко розглядає махновську трудову федерацію як унікальну форму державності – мілітарно-безвладницьку демократію, близьку до устрою Запорізької Січі [4].

Мета статті полягає у дослідженні махновської трудової федерації.

З перших днів прибуття в Гуляй-Поле (на початку березня 1917 р.) Нестор Махно повністю занурюється в громадсько-політичне життя села. Як анархіст він виступав проти будь-якої влади, будував нові, революційні місцеві органи виконавчої влади, які стояли на ідейних засадах анархістів-комуністів і в яких Махно був керівником. Політику Н. Махна підтримували профспілки, заводські комітети, комітет наймитів і група анархістів-комуністів.

У серпні 1917 р. Земельний комітет оголосив ліквідованими поміщицько-куркульське землеволодіння і відібрав у поміщиків і багатих селян документи, що підтверджували їх права на землю і майно, і розділив його серед селян, організувавши зрівняльний поділ поміщицької землі, і навіть утворив декілька «вільних комун», у яких поточні господарські питання вирішувались на загальних зборах.

Розпочалося роззброєння і придушення «контрреволюційних елементів», при цьому була створена «Чорна гвардія» – озброєна опора нових, революційних порядків. Гуляй-Поле в той час було схоже на революційну міні-державу зі своєю територією і кордонами. І, мабуть, не випадково восени 1918 р., вигнавши із Гуляй-Поля «контрреволюційні сили», Махно повідомив, що «в Гуляй-Полі відновлюється... Радянська влада». Отже, все-таки «влада».

Восени 1919 р. центр махновської влади зосередився у Реввійськраді Повстанської армії, яка створила різноманітні комісії – фінансову, постачальну, медичну, культурно-просвітницьку, допомоги малозабезпеченим тощо.

«С образованием районного Совета общественная деятельность в районе пошла интенсивнее. Во всех селах поднимались и решались вопросы, общие для всего района. Главными вопросами были: военный, продовольственный и вопрос местного самоуправления» [1, с. 86].

У «Декларації Революційної Повстанської армії України (махновців)», можна побачити, якою мріялася Махну і його однодумцям побудова анархо-комуністичного або просто анархічного суспільства без партійного і державного керівництва. Ось основні положення цього документа.

Радянський лад визначається тим, що для організованого налагодження нового господарського громадського життя вільні селяни і робітники створюють свої громадсько-економічні організації: селянські комітети або

ради, всілякі союзи, кооперативи, рудникові, фабричні і заводські комітети, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації.

Щодо земельного питання, то по-перше, для відбудови і вдосконалення відстаючого сільського господарства треба, щоб способи і шляхи нового землевпорядкування були віддані цілком трудовому селянству, а куркулі відтіснені. По-друге, вільне рішення селян приведе до організації сільського господарства на обцинних началах (комуністичних), тобто не шляхом нав'язування і штучним, а вільним і природним [3, с. 185].

Національне питання також відіграло важливу роль. Будь-яка національність мала повне право вільно користуватися своєю мовою, звичаями, віруваннями і обрядами, організовувати національні навчальні заклади і установи, берегти, підтримувати і розвивати національну культуру.

Судові установи, ревтрибунали, кодекси про покарання, поліцейські і міліцейські інститути, «надзвичайки», в'язниці, тощо повинні бути скасовані.

Культурно-освітня справа мусить бути не монопольним підприємством держави чи уряду, а вільною творчою справою осіб і організацій, вільно і природно об'єднаних між собою, при яких буде забезпечене швидше духовне зростання.

Громадська свобода передбачала вільну організацію суспільства і давала громадські свободи: свободу слова, преси, совісті, віросповідання, свободу зборів, спілок і організацій.

Армія повинна знаходитись в розпорядженні трудових робітничо-селянських організацій, захищаючи їх від будь-яких спроб насильства зі сторони влади, капіталу і допомагає їм здійснювати вільне будівництво.

Зносини з іноземними державами. Затверджувала комісія для вирішення питання зносин з іноземними державами.

Впровадити свою «Декларацію» в практичне життя Н. Махну не довелося через боротьбу на два фронти, а потім і повну поразку. Такою була програма, за яку боролися бійці Революційної Повстанської Армії України (махновці).

Таким чином, загальною метою повстанського руху проголошувалося повне визволення робітників та селян України шляхом створення федерацій незалежних Рад, з виконавчою владою, які б представляли органи місцевого робітничо-селянського самоуправління. В основу таких рад була закладена ідея повної незалежності їх від будь-якої влади і підзвітність їх селянам та робітникам. Тому вже 25 листопада 1920 р. в Гуляй-Полі на загальній селянській сходці затвердили головний махновський документ місцевого самоврядування – «Основні положення про вільну трудову «Раду» (проект).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов П. А. История махновского движения. Запорожье: Дикое поле, 1995. 248 с.
2. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наукова думка, 1991. 368 с.
3. Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму до республіки. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. 230 с.
4. Савченко В. Єдиний анархізм конфедерації «Набат». Одеса: ОГУ, 1993. С. 60–61.
5. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук. Запоріжжя : Запорізький національний технічний університет, 2002. 276 с.

Марія Хилевич
студентка III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У 20-х – 30-х роках ХХ ст.

На початку 20-х рр. ХХ ст. національна політика радянської влади була спрямована на залучення національних меншин до «соціалістичного будівництва» шляхом сприяння їх національно-культурному розвитку. Це лягло в основу політики «коренізації», яка мала формувати в суспільній свідомості етнічного населення прихильність до радянської влади. Зрозуміло, що процес сприяння та підтримки культурного розвитку національних меншин проходив не демократичним шляхом, а відбувався під контролем державних структур. Відтак, актуальним є вивчення культурного життя національних меншин в УСРР/УРСР у міжвоєнний період.

Вивчення культурного життя національних меншин України 1920-х – 1930-х було започатковано уже в радянську добу. Щоправда, тоді розгляд цього питання не виходив за відповідні ідеологічні рамки. Значними досягненнями у вивченні заявленої проблематики відзначається сучасна українська історіографія. Серед ряду дослідників цього питання, зокрема, можна назвати Гуцало Л. В. [1], Жуковського О. І. [2], Іванову Т. Ю. [3], Рафальського О. О. [4] та інших.

Метою пропонованої розвідки є характеристика культурного життя України у 1920-х – 1930-х роках.

У рамках розвитку культурного життя України міжвоєнного періоду, зокрема в умовах «коренізації», значна увага приділялася піднесенню рідних мов різних етносів. Адже комуністи вважали, що культурно-освітня робота серед національних меншин повинна проводитися саме рідною мовою. Із проголошенням політики «коренізації» в Україні вже діяла невелика кількість польських, німецьких та єврейських шкіл. Значну роль у цьому відіграла Рада з освіти національностей. При ній було утворено центральні національні бюро (єврейське, польське, німецьке), які організовували та координували освіту неукраїнського населення. Також на місцях, у залежності від кількості національних меншин, були створені національні секції при відділах освіти [1, с. 163–164].

При організації національних шкіл постало багато проблем. Передусім гостро стояло питання забезпечення шкіл приміщеннями. Збільшення кількості шкіл призвело до потреби у вчителях, яких не вистачало. Одним з головних факторів, що впливав на функціонування шкіл, було їх фінансування. Держава не могла повною мірою профінансувати систему освіти. Тому фінансування дуже часто перекладалося на місцеву владу, підприємства, міські організації [1, с. 163].

6 липня 1927 р. було прийнято постанову «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури». У ній виділялися спеціальні пункти, які безпосередньо стосувалися освіти й мов національних меншин, зокрема: мови усіх національностей, що заселяють територію УРСР, проголошувалися рівноправними; мережу освітніх установ належало будувати так, щоб кожна етнічна група мала змогу здобути початкову освіту своєю рідною мовою; вищі шкільні заклади, за винятком призначених виключно для потреб національних меншин, проводили свою роботу українською мовою [3, с. 104–109].

Важливою рисою становища освіти у 1920-х рр. стало поєднання навчання з працею. При школах національних меншин почали організовуватися виробничі майстерні різних профілів. Дуже часто за школою закріплювалася земля, де діти займалися сільськогосподарською працею. У системі освіти різних національностей важливе місце займали дитячі будинки та садочки. Дитячим будинкам національних меншин приділялося мало уваги з боку влади, тому вони знаходилися у жалюгідному становищі. Педагогічні технікуми діяли у Києві, Житомирі та Вінниці. Головну роль у підготовці педагогічних працівників для польських шкіл відіграв польський Педагогічний технікум імені Фелікса Кона у м. Києві. У системі єврейської освіти діяв Київський єврейський педагогічний технікум, при якому також працювали курси перепідготовки вчителів [2, с. 147].

Розвиток національної літератури безпосередньо залежав від успішного налагодження видавничої справи різними мовами. Національна література стала важливим фактором в агітаційно-пропагандистській роботі радянської влади. Розуміючи це, комуністи прагнули взяти під контроль всі існуючі видавництва, що було досить нескладно в тяжких економічних та політичних умовах. Ще на початку 1920-х років утворилося єврейське кооперативне видавництво «Культур Ліга». Основне завдання видавництва полягало у забезпеченні єврейських шкіл підручниками, літературою та матеріалами для читання. Проте весь друкований матеріал проходив цензуру і виходив у дусі комуністичної ідеології [4, с. 145–153]. Подібним чином контролювалися й інші видавництва республіки.

Необхідно зазначити про періодику. Приміром, у Житомирі для роботи з єврейським населенням виходила щотижнева газета «Комуністіше Штіме», однак за рішенням ЦК КПУ вона була закрита. З цього часу єврейське населення Житомира почала обслуговувати київська газета «Комуністіше Фон». Такі видання не набули великої популярності і не користувалися попитом [2, с. 138–139].

Видавництво літератури й преси для дітей національних меншин було представлено не у такій великій кількості, як для дорослих. Для єврейських дітей видавався популярний журнал «Жовтень», для німецьких – журнал «Сурма», для польських – журнал «Молодий товариш», місячник «Прапор піонера», а також ілюстрований двотижневик «Будь наготові» [2, с. 138–139].

Отже, в міжвоєнний період в УСРР/УРСР певного розвитку набуло культурне життя як українців, так і інших народів. Його піднесення передусім відбувалося в умовах проголошеної більшовиками політики «коренізації». Однак розвиток культури в Україні у 1920-х – 1930-х роках був нетривалим, несистемним, ідеологічно й політично зумовленим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.): монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 228 с.

2. Жуковський О. І. Етнічні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 179 с.

3. Іванова Т. Ю. Національна політика в СРСР у 1920-ті рр. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського*. 2014. Вип. 3. С. 104–109.

4. Рафальський О. О. Процеси культурної самоорганізації національних меншин в Україні (проблеми і перспективи). *Сучасність*. 2001. № 3. С. 145–153.

Катерина Оксенюк

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

АЙНЗАЦГРУПИ ТА СИСТЕМА ГЕТТО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

Голокост займає особливе місце в історичній науці та суспільній думці як одна з найбільших трагедій в історії людства, що змусила замислитися над розвитком суспільства після завершення Другої світової війни. З наступом нацистських окупантів запроваджувався новий уклад життя для мешканців окупованих територій, зокрема українців та національних меншин. СРСР німці вважали вотчиною іудо-більшовизму, тобто державою, в якому в результаті більшовицької революції 1917 р. до влади прийшло єврейство. Оскільки територія України була місце найбільшої концентрації євреїв в Радянському Союзі тому саме вона стала ареною завершального етапу нацистського плану «остаточного вирішення єврейського питання» – тотального знищення євреїв. Саме на території України в значній мірі діяли каральні загони і запроваджувалася система гетто.

Вивчення проблематики діяльності айнзацгруп та гетто набуло найбільшого розмаху після проголошення незалежності України. Серед українських істориків, що присвятили свої роботи Голокосту, зокрема щодо діяльність німецьких окупантів, можна виділити праці Л. Когана [4], І. Щупака [7] та інших. Наукові праці зарубіжних істориків та публіцистів вміщено на інтернет-порталах Яд Вашем [8] та меморіального музею Голокосту [1; 2].

Каральні загони – айнзацгрупи, були сформовані навесні 1941р., завданням яких стало «умиротворення тилу». Маса радянських євреїв були захоплені

зненацька організованими групами [1]. Для німців «умиротворення» означало фактичний розстріл єврейського населення, активних працівників партійно-радянського апарату, людей з фізичними та розумовими вадами, ромів.

В травні 1941 р. було сформовано чотири айнзацгрупи – А, В, С і D. Організацією «ескадронів смерті» займався німецький військовий головнокомандувач Генріх Гімлер. Айнзацгрупа «С» була призначена для знищення євреїв на території України, слідуючи за групою армій «Південь». Також в подальшому на території України, а саме в Причорномор'ї та Криму, почала діяти айнзацгрупа «D». На відміну від практики депортації євреїв з міст або гетто до таборів смерті, айнзацгрупи прибували безпосередньо в єврейські поселення і там вже розгортали погроми [1].

Есесівці прагнули знищити ту частину єврейського населення, яка могла б організувати опір, і тим самим полегшити собі подальше здійснення «єврейського питання». Спочатку гітлерівці залишали в живих тих, хто міг принести користь Вермахту. Проте, коли розстріли набули масовості, ті хто з тих чи інших причин вижили, були приречені на смерть.

26–30 серпня в Кам'янець-Подільському айнзацгрупа «С» розстріляла 23 600 євреїв, як місцевих, так і тих, кого незадовго до цього депортувала сюди угорська окупаційна влада. Наступні масові вбивства почалися в місті Бердичів. 15 вересня 1941 р. команда айнзацгрупи «С» зібрала всіх євреїв міста, відібрала з них 400 «фахівців» (тих, які хоч якоюсь мірою могли прислужити Вермахту, переважно це були ремісників та науковці), а інших, кількість яких нараховувала кілька десятків тисяч осіб зігнала до військового аеродрому. У 5 кілометрах від міста поблизу аеродрому євреїв вже чекали задалегідь вириті ями, там їх і розстрілювали. Багато з жертв були закопані живими, або тільки пораненими, були й такі, що перебували в стані шоку [3].

Наймасовішою та наймасштабнішою стала акція, яка відбулася 29–30 вересня 1941 р., в урочищі Бабин Яр під Києвом. У довоєнному Києві проживали близько 224 тис. євреїв, що становило 26,5% населення міста. Понад три чверті євреїв Києва зуміли покинути місто до приходу німців 19 вересня 1941 р. Відповідно до звітів айнзацгрупи «С» за два дні в Бабиному Яру було розстріляно 33771 євреїв – дві третини євреїв, що не покинули місто, яке окупували німці [8].

Надалі офіцери айнзацгруп за наказом військового командувача почали використовувати спеціальні газові камери. До місця розстрілу людей почали доставляти у спеціальних вантажівках, які були обладнані газовими камерами. Виглядали вони як звичайні фургони, але влаштовані були так, що із запуском двигуна вихлопні гази подавалися в закритий кузов, отруюючи протягом десяти-п'ятнадцяти хвилин усіх, хто там знаходився. До місця страт вже привозили лише трупи, а тих, хто зміг вижити, розстрілювали на місці.

У червні 1942 р. Гімлер віддав наказ яким намагався приховати сліди страт. Була складена спеціальна зондеркоманда з позначенням «1005» (зондеркоманда 1005), завданням якої було розкопати масові поховання і спалити трупи. Однак завдання було виконано лише частково, перш ніж Червона армія остаточно повернулася в 1944 р. ці території [6].

З просуванням на українські території окупанти почали поширювати тут систему гетто, що стало важливим кроком у нацистському процесі контролю, жорстокості і масового знищення євреїв [7]. Це були міські квартали, обгороджені дротом, куди зганяли приречених на смерть. Гетто стало тимчасовим місцем тримання євреїв та їхнього контролювання. Вони були переповнені, панувала антисанітарія; людей катували, морили голодом, розстрілювали або готували до висилки в табори смерті.

Всіх євреїв, що входили до складу поселення або громади, повинні були занесені в окремих список, де вказувалися прізвище, ім'я, національність, релігія, вік, місцевість, звідки прибув. Далі їм призначалися номери, за якими їх можна було ідентифікувати. Проживання євреїв у гетто тривало порівняно недовго, лише деякі могли там протриматися роками. Лише невелику частину євреїв німецька поліція і СС відправляли до таборів примусової праці та концентраційні табори [8].

Гетто було у кожному місті України. У Чернівцях знаходилося найбільше гетто Буковини, яке створили 11 жовтня 1941 р. Тут знаходилося близько 20 тис. в'язнів, 2 тис. з яких були вислані в Трансністрію в перші дні існування гетто. За роки існування гетто загальне число депортованих склало 4094 людини, і саме в ньому найбільше число в'язнів на окупованій території СРСР дожило до приходу Радянською армією [2].

«Уславилось» Львівське гетто. Воно було найбільшим на території СРСР та проіснувало з листопада 1941 р. до червня 1943 р. У європейських масштабах львівське гетто поступалось лише Варшавському та Лодзьському. Протягом двох років німецької окупації у львівському гетто та Янівському концтаборі загинуло понад 250 тис. людей. Іншими місцями страти стали Кривчицький ліс, Лисиницький ліс [5].

В серпні 1941р. гетто утворили в Бердичеві, знаходилось воно в районі Яток неподалік від р. Гнилоп'ять. Загони карателів забирали з гетто молодь, тобто тих, хто міг чинити опір. Під видом відправки на сільські роботи їх вивозили за межі міста і розстрілювали. 25 серпня було вбито 546 євреїв [4].

Німецькі окупанти були нещадними. Скільки було вбито населення досі не відомо, адже всі документи були знищені, а цифри, які ми маємо на сьогодні є приблизними.

Отже, айнзацгрупи та гетто створені для «умиротворення» тилу, насправді були частиною нацистського плану «остаточного вирішення єврейського питання». Захоплюючи євреїв зненацька, айнзацгрупи влаштовували погроми, знищуючи все населення без виключення. Гетто стали жилими кварталами, без будь яких умов проживання, де євреї очікували вирішення власної долі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айнзацгрупи. Меморіальний музей Голокосту в США URL: <http://https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/einsatzgruppen?parent=ru%2F72>
2. Гетто. Меморіальний музей Голокосту в США URL: <http://https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/ghettos?parent=ru%2F72>
3. Елисаветский С. Бердичевская трагедия. Київ: Поиск,1991. 112 с. http://berdicheva.net/index.php?categoryid=8&p600_bookid=47&p600_page=ALL

4. Коган Л. Холокост на Житомирщині. *Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини* (до 70-річчя початку Другої світової війни). Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. 411 с.

5. Львівське гетто URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/ghetto/>

6. Холокост // *Енциклопедія Холокоста* URL: <http://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/introduction-to-the-holocaust>

7. Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С.153–172.

8. Яд Вашем URL: <http://www.yadvashem.org/ru/holocaust/ussr.html>

Шевцов Богдан

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

старший викладач кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

РЕАЛІЗАЦІЯ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

Актуальність окресленого дослідження полягає в тому, що вже багато десятиріч вчені займаються дослідженням особливостей українсько-польських стосунків. Історія цих стосунків у ХХ ст. насичена подіями, що мають суперечливе трактування у працях вітчизняних і зарубіжних істориків. Проте відносини держав не завжди були такими як хотілося б. Це були темні та світлі сторінки історії. Однією із чорних сторінок в історії України і Польщі стала подія, яка увійшла в історію під назвою операція «Вісла». Ця акція була закономірною на той час репресивною операцією польського комуністичного режиму проти українського населення на території Польщі в 1947 р. Перебіг тих подій й досі не висвітлений в повній мірі.

Мета роботи полягає у аналізі історичних праць та дослідженні особливостей перебігу акції.

Щодо історіографії питання, то тут можна сказати, що у відкритому доступі ґрунтовних досліджень з даної теми досить невелика кількість. В загальному це польські дослідження. Серед них вагомою працею є дослідження Б. Бобуся, яке отримало назву «Вісла», в якому автор торкається питання перебігу подій та передумов проведення операції [1].

На думку Є. Місила, ліквідація УПА було другорядним завданням у планах польського комуністичного режиму с приводу українського питання в країні. Він наводить дані з приводу цього про втрати серед цивільного населення: у 1945 р. – близько 400 осіб, у 1946 р. – близько 100 осіб, березень 1947 р. – 10 осіб. Він робить висновок, що українське підпілля зменшило свою активність напередодні проведення операції «Вісла» [3].

Серед вітчизняних досліджень можна відзначити ґрунтовну роботу І. Цепенди «Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз», в якій автор в повній мірі дослідив перебіг події під час проведення депортації 1947 р. [5].

Крім цього, можна відзначити працю О. Буцко «Україна–Польща: миграционные процессы 40-х годов», в якій автор добре дослідив ті процеси, які відбувалися під час проведення операції «Вісла» [2].

Акція розпочалася вранці 28 квітня 1947 р., коли 20 тис. військовослужбовців Війська Польського, у кількості 6 дивізій, розпочали масове виселення українського населення. Вже до вечора польські частини оточили українські поселення, щоб запобігти втечам.

Офіційно Акція «Вісла» тривала три місяці, до моменту реорганізації оперативної групи «Вісла» 28 липня 1947 р. (деякі переселення під назвою «Вісла» відбувалися й у наступних місяцях, і навіть у 1950 р.).

Саму операцію умовно можна поділити на три етапи: I етап (кінець квітня – кінець травня 1947 р.). Це був період переселення українців з повітів Сянок, Перемишль, Ліско. На цих територіях і справді були розвинені структури ОУН та УПА. Діяли підрозділи куренів «Байди» і «Рена». Виселення мало характер пацифікації та супроводжувалося масовими арештами й знущаннями над родинами членів підпілля. II етап (початок червня – початок липня 1947 р.). У цей період переселенські акції поширюються на території повітів Краківського та Люблінського воєводств. На цих територіях діяли загони «Залізняка» та «Беркута», які чинили саботаж і перешкоджали проведенню акції. Проводилися масові арешти й засилання до таборів. III етап (початок липня – кінець липня 1947 р.). Діяльність ОГ «Вісла» в цей час поширюється та території повітів Новий Случ, Любачув та на Люблінське воєводство. Особливістю цього етапу стало те, що переселення охопила не тільки нові території, але й ті, з яких вже виселяли раніше.

Початок операції був складний для поляків, оскільки підрозділам УПА вдавалося уникати бою. Щоденні безрезультатні рейди військовослужбовців у гористій місцевості почали викликати в них стан депресії. Показовим є висловлювання одного з офіцерів 7-го полку піхоти 7-ї піхотної дивізії капітана Муся: «Ходимо цілими днями, мучимося, часто від ранку до вечора нічого не їмо. Ходив би голодним і три дні, лиш би їх тільки десь зустріти». Про домінування в тактиці методики прочісування лісних комплексів та поселень згадують у своїх спогадах учасники тих подій. На їхню думку, в умовах великої розпорошеності груп УПА в терені, така тактика не могла мати успіху. Відчутною була й слабка польова підготовка польських підрозділів. Траплялись випадки, коли офіцери не вміли користуватися картою та компасом, що унеможливлювало будь-які дії в лісі [5, с. 246].

На початку операції була підготовлена інструкція для командирів частин, які проводять виселення. В ній наказувалося вдень оточити села, перекрити всі виїзди, щоб запобігти втечам. Населення мали збирати в одне місце й повідомити про мету виселення. Населенню дозволялося брати все необхідне для життя: гроші, речі, худобу тощо.... В районах зіткнення із загонами УПА виселення мало відбуватися в прискореному темпі. Акція виключала будь-яку можливість непокори українського населення.

29 квітня голова оперативної групи генерал С. Моссор підготував звіт Президенту Польщі та урядові про початок проведення операції. У звіті йшлося

про те, що Найбільші труднощі полягають у тому, що банди УПА ще перед прибуттям оперативних груп, розпорошилися по території і не приймають жодного бою. їхня ліквідація полягатиме у довготривалих обшуках великих масивів лісів та ярів.

Вже 5 травня 1947 р. міністр оборони Польщі М. Жимерський підписав директиву, у якій особливу наголошував на необхідності ліквідації підрозділів УПА в Сяноцькому, Ліському, Перемишльському і Любачувському повітах. Крім цього зазначалося, що з початком проведення операції діяльність УПА зменшилася і більшість їх сотень покинули небезпечні райони [5, с. 247].

За польськими даними, підрозділи УПА переховувалися малими загонами в лісах і у ярах, намагаючись перечекати операцію. Командування було змушене визнати, що, незважаючи на активні бойові дії ОГ, на кінець травня так і не вдалося ліквідувати сотню «Хріна», а також курінь «Залізняка», яким вдало вдалося уникати прямого зіткнення та переховуватися.

Найуспішнішим методом боротьби з підпіллям стало щоденне переслідування підрозділів УПА розвідувальними взводами, оперативними та групами спеціального призначення.

У травні 1947 р. штаб ОГ «Вісла» був змушений змінити тактику. Більше уваги почали приділяти агентурній роботі та безпосередній розвідувальній діяльності підрозділів. Важливим елементом стала підготовка траси маршу та прихований підхід до місця запланованої операції. У випадку зіткнення з підрозділами УПА їх відразу оточували, поступово стискали кільце, зберігаючи резервний підрозділ, який у разі прориву йшов на допомогу або переслідував групу УПА. Бункери, які знаходили польські війська, увечері заміновувалися, а вранці їх підривали, після чого оглушених підпільників було легко брати в полон. Почастішали випадки організації засідок біля бункерів [5, с. 248].

Під час переселення відбувалися «гігієнічні» та політичні чистки. Підозрюваних у співпраці з УПА та їх сім'ї відправляли до концтабору в Явожно. Умови транспортування були жахливими. Під час руху двері вагонів зачинялися з обох боків, щоб люди не могли вистрибнути. Під час зупинок ешелонів, для контролю за депортованими залучалися постійні конвої та «функціонери».

Про це згадували свідки тих подій із села Чертижного: «Під час подорожі ми мали декілька зупинок у великих містах: Горлиці, Явожно, і Вроцлаві. Найбільше ми побоювалися зупинки в Освенцимі, ми думали, що нас везуть до концтабору. Через деякий час однак ми рушили далі. Найгіршою була зупинка у Явожно. Дійшло там до великої трагедії. З потягу було забрано на допит багато чоловіків і священників, у зв'язку з нашою уявною співпрацею з УПА (...) Ми були налякані. Ми боялися, що вже ніколи не побачимо наших близьких, що будуть убиті -так справді нізащо. Найгірше було те, що ми нічого не могли зробити. Кожен добре знав, якщо піднімемо бунт, то теж потрапимо на допит. Панувала тиша, спричинена смутком, печаллю, жахом і безпомічністю. Навіть не мали надії, що ще їх колись побачимо, бо Явожно відоме своєю жорстокістю, побиттями і тортурами». Інший свідок Володимир Гарбер із с. Мохначка пригадував: «Потяг зупинився однак в Освенцимі і потім у Явожно

– там зробили чистку. Мого брата Петра також взяли в Освенцім. Він колись пішов до тестя одягнений у німецьку військову куртку, мав у ній якісь гроші. Прийшли бандерівці, забрали його куртку. Потім хтось у міліцію доніс і тому в Освенцімі УБ його взяло. Побили його сильно. Потім ніхто вже навіть не хотів з потягу виглядати (...)» [4, с. 293–294].

Вже в другій половині червня командування операцією робило висновки, що основні сили УПА були ліквідовані. Тому вже 25 червня було змінено оперативну установку для військ, яка зводилась до постійного переслідування виявлених груп УПА, а у випадку їх втечі до лісу спеціальні ударні групи повинні були увійти в ліс і нав'язати бій до їх повної ліквідації [6, с. 753].

Важливу роль у швидкій ліквідації відділів УПА відіграла співпраця між ОГ «Вісла» та частинами чехо-словацької армії, зокрема оперативною групою «Теплице». Це мало особливе значення для польського командування, оскільки групи УПА пробивалися через Чехо-Словаччину до Австрії і далі до Західної Німеччини.

Наприкінці червня великі загони УПА зосередилися поблизу Польсько-Чехословацького кордону, з метою його перетину. Щоб запобігти цьому, польське командування видало новий наказ про негайну співпрацю з чехо-словацькими частинами для розгрому підрозділів УПА.

Вже в середині липня було зрозуміло, що боротьба з УПА майже завершилася. Основні сотні були майже розбиті. Ті хто залишився намагалися перетнути кордон з Чехо-Словаччиною та потрапити до Німеччини. Наказом від 28 липня 1947 р. ОГ «Вісла» було розформовано, після чого боротьбу із залишками УПА перейняли на себе місцеві комітети безпеки.

Польський уряд наказав розселити українські сім'ї так, щоб вони не створювали компактних груп і їхня кількість не перевищувала 10% жителів населеного пункту. Заборонено було розселяти українців у зоні 50 км від сухопутного кордону, 30 км від морського кордону і воєводських міст та 10 км від західного кордону Польщі станом на 1939 р.

Підсумовуючи процес проведення операції «Вісла» можна сказати, що польській владі вдалося за досить короткий термін виконати всі заплановані дії. З місця постійного проживання було висилено приблизно 150 тисяч українців. Польським військовим вдалося ліквідувати загони УПА, а ті хто вижив і не потрапив до полону були змушені тікати в сусідні країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła» w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie s wybranych akt PUR w Rzeszowie. *Rocznik Historyczno –Archiwalny*. 1994. T. VII/VIII. 330 S.

2. Буцко О. В. Україна–Польща: миграционные процессы 40-х годов / НАН України. Інститут історії України. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%D0%A23%284%D0%A3%D0%9A%D0%A0%29623\\$%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=GOD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%D0%A23%284%D0%A3%D0%9A%D0%A0%29623$%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=GOD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)

3. Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo. Warszawa, 1993. S. 21.

4. Халюк Л. М. Зображення переселення українців в усних оповіданнях: операція «Вісла» та її наслідки. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Спеціальний випуск*. 2010. 294 с.

5. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.

6. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА (у двох томах). Відп. ред. та упор. В. В'ятрович. Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 840 с.

Тетяна Гуда

магістрантка І курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Ковальчук І. В.**)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ЯК СКЛАДОВА ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

В історії дисидентського руху 1960-х–1980-х рр. як в Україні так і колишньому СРСР у цілому помітну роль відіграє кримськотатарський національний рух. Це була самовіддана та послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину. Реалізація прав і свобод гарантованих міжнародними актами, союзною та українською Конституціями – теж включалася у протидію офіційній владі. Кримськотатарський рух в своєму розвитку пройшов ряд етапів [4, с. 5]. В історії кримськотатарського руху виділяють ряд етапів, що датуються 1956–1964 рр., 1964–1969 рр. та 1987–1988 рр. За історичними подіями, які сколихнули Україну та увесь світ у 2014 р., виділяють новий етап кримськотатарського руху за етнічні та громадянські права, який триває й до нині.

Метою публікації є розкриття історії кримськотатарського національного руху як одного з різновидів дисидентського руху упродовж 1960-х–1980-х рр.

Кримськотатарський національний рух виявлявся, перш за все, у нестримному прагненні зберегти власну самобутність, мову, культуру та багатовікові традиції, а також відкрита та активна позиція у намаганні повернутись до Криму [1, с. 55]. Відкритий протест кримських татар викликав суворий режим так званого «спецпоселення», в якому вони опинилися в 1944 р. Поширення серед кримських татар набула така форма протесту як масові втечі з місць «спецпоселення» та всілякі порушення режиму їх функціонування [2, с. 303]. Ці переконливі свідчення знаходимо в зведеннях партійних та радянських органів.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних проблем кримськотатарський народ пов'язував з історико-політичним періодом «відлигою» кінця 1950-х початку 1960-х рр.

Важливою подією цього руху став ХХ з'їзд КПРС. 28 квітня 1956 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, турків-громадян СРСР, курдів, хелмишів та

членів їх сімей, виселених в період ВВВ» [2, с. 320–322]. Даний документ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Однак, цей Указ мав свої недоліки і мав, по суті, антигуманний характер, щодо кримськотатарського народу. Їм були видані паспорти, але не знято звинувачень у зраді Батьківщини.

Забезпечити виконання цього Указу, Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської та Севастопольської міських Рад [4, с. 110]. Такі дії офіційної влади сприяли породженню протесту кримських татар та поширення кримськотатарського національного руху.

У листопаді 1956 р. у ЦК КПРС розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину чеченців, інгушів та калмиків. А висновки щодо долі кримськотатарського народу були дещо категоричними. Влада вирішила, що найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР. Природні та кліматичні умови республіки є подібними до умов колишньої батьківщини (Крим). Під час розгляду зазначалось, що Кримська область заселена на основі планового переселення, тому, було вирішено утворити так звану «обласну автономію» [4, с. 115]. Сотні громадян із числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, відкрито висловлювали своє невдоволення рішенням радянського керівництва, і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Однак, керівництво на цьому не зупинилося, а продовжило свій тиск на кримськотатарський народ.

Наступними документами про обмеження пересування кримських татар були постанови ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР. У постановах визнавалось «про недоцільне розселення депортованих кримських татар, греків, німців, болгар на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеських областей. Отже, обласним, міським і районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців [2, с. 325]. Тому до вересня 1967 р. у Кримській області офіційно проживало лише 27 кримських татар.

У лютому 1957 р. проводилася зустріч за особистим дорученням М. Хрущова, під час якої наводилося чимало аргументів на користь надання автономії кримським татарам та переселення їх у Крим, йшлося про неможливість проживання в Узбецькій РСР внаслідок суттєвих відмінностей в мові, етнографії, культурі. Одночасно під час розмови наводились приклади відкритої фальсифікації історії кримських татар в науковій, науково-популярній та художній літературі, зверталась увага на відсутність наукових підходів до розв'язання кримськотатарських проблем [3, с. 48]. Наступна зустріч з представниками кримськотатарського народу відбулася у ЦК КПРС за дорученням Л. Брежнєва 7 березня 1957 р. Її хід та наслідки майже повністю повторювали попередні [3, с. 51].

Слід охарактеризувати форми й методи вияву кримськотатарського національного руху. В першій половині 1960-х рр. найбільш масовими були петиційні звернення індивідуального чи колективного характеру. Пізніше з'явилися ініціативні групи – це було ядро організаційної структури

кримськотатарського руху. Ініціативні групи готували петиції та збір підписів та послідовно були об'єднані в межах вулиці–села–району–міста–області [3, с. 52]. Одна з них «Ініціативна група за повернення в Крим» і її представниками в ряді регіонів країни виготовляли і розповсюджували збірники документів, присвячені проблемам кримськотатарського народу. Зокрема, один із членів «Ініціативної групи» Мамут Умеров поширював отриману від своїх однодумців з Москви фотокопію книги Амета Озенбашлі «Крымские трагедии в период татарской эмиграции» [4, с. 122].

До більш активних форм протесту схилявся робітник Ташкентського інструментального заводу Марат Омеров, котрий в травні 1958 р. зробив спробу створити нелегальну групу з числа кримськотатарської молоді спрямовану на боротьбу за повернення на рідну землю [4, с. 123].

Вже на початку 1960-х рр. у Москві було організоване представництво кримських татар. Однак, незважаючи на всі докладені зусилля, вище зазначена місія виявилася безуспішною. Відтоді на місцях, згаданих, «спецпоселень» створювалися «ініціативні групи сприяння партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу».

Та не все було негативно-одностороннім у розвитку цього національного руху. Слід зауважити, що під тиском кримських татар було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Цей Указ знімав необґрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але все ж ігнорував їхні національні інтереси та права. В документі вкотре вказувалося, що татари, які раніше, проживали в Криму, «вкоренилися на території Узбецької республіки, вони користуються всіма права громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, працюють на відповідних посадах в радянських, партійних органах тощо» [5, с. 200]. Незважаючи на це, проблема депортованих татар з Криму залишалася відкритою.

Навесні 1968 р. розпочався оргнабір для працевлаштування в Криму татар. Він проходив під безпосереднім контролем владних структур за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому. Оргнабір мав свої штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно.

Ближче до 1970-х рр. радянська влада вдалася до нових приборкань кримськотатарського народного руху. Наприклад, спроба створення в згаданому Узбекистані нових адміністративно-територіальних районів в місцях, де компактно проживали кримські татари. Ці райони створювалися штучно. За тим, радянськи очільники розгорнули широку активну пропаганду інформаційних матеріалів про переселення до Криму та відсутності коштів для переселення [6, с. 15]. У подальшому вони проінформували, що Україна не бажає приймати депортованих кримських татар, а Узбекистан не бажає відпускати вказану категорію населення – з метою утримання кримських татар у межах їх насильницького поселення.

Всі ці намагання свідчили, що урядові кола усвідомлювати руйнівну для системи силу визвольного руху кримських татар і намагалися скоріше його приборкати.

І лише друга половина 1980-х рр. визнається дослідниками найбільшою результативністю кримськотатарського народу. З 1986 р. у часи так званої «гласності» були звільнені з-під арешту раніше засуджені протестувальники, припинилися судові процеси над організаторами руху [6, с. 18].

Якісно нового характеру кримськотатарський рух набув протягом 1987–1988 рр. Відтоді майже набули офіційного визнання мітинги та демонстрації татар в самому Криму. На основі згаданих «ініціативних груп» почали створювати перші політичні організації кримськотатарського народу серед них: Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ) [8, с. 33]. Тим самим це було певним підґрунтям до повернення депортованих татар на свою Батьківщину. У 1988 р. успішно було досягнуто введення кримськотатарської мови та літератури в шкільну освіту АР Криму. Однак сьогодні цифра кількості учнів, які вивчають кримськотатарську мову зменшилася у кільканадцять разів [8, с. 37]. Представники кримськотатарського народу занепокоєні сучасним станом розвитку кримськотатарської мови. Велика кількість науковців переконана, що саме кримськотатарська школа повинна стати центром відродження національної культури, історичних традицій та ментальності народу.

Завдяки ОКНР, в 1991 р. в Сімферополі було проведено Курултай (національні збори по вирішенню нагальних потреб) кримського народу, котрий створив представницький орган, який і до сьогодні має назву – Меджліс. У червні того ж року Курултай прийняв «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу». В даному документі наголошувалося, що «відносини між кримськотатарським народом та іншими національно-етнічними групами Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських та громадських прав усіх людей, незалежно від етнічної приналежності» [8, с. 42].

Аналізуючи зміст й характер прийнятих Курултаєм документів, можна дійти висновку, що вони відображали новий етап у розвитку кримськотатарського руху, який характеризувався в теорії, а пізніше й на практиці. Слід додати, що рішення Курултаю отримало негативно-стриману оцінку західних експертів.

Після проголошення незалежності України висувались на чільне місце завдання національно-культурного відродження, вільного розвитку всіх етносів Української держави. Це безпосередньо відкрило шлях до правового регулювання національних відносин та захисту прав нацменшин.

1 грудні 1991 р. у день, коли відбувався Всеукраїнський референдум, Меджліс розробив проект конституції Кримської республіки [7, с. 150]. З одного боку, такі дії кримськотатарського народу викликали насторожену, а іноді й ворожу реакцію серед населення Кримського півострова нетатарської національності. З другого боку, це призвело до надмірної політизації Криму.

Пізніше відбувся процес зняття будь-яких обмежень щодо місць проживання кримських татар після їх повернення на півострів. Це потягнуло за собою позитивний резонанс [7, с. 152]. На сьогодні чисельність кримських татар сягає близько 250 тис. осіб.

Після Третього Курултаю у червні 1996 р. кримськотатарський народ почав запроваджувати рівність державної, кримськотатарської та російської мов в діяльності органів влади; відбулося відновлення історичної топоніміки Кримського півострова тощо [4, с. 105]. До слова, варто сказати, і те, що майже половина кримськотатарського народу, котра проживала в Криму станом на січень 1996 рік не мали українського громадянства. Це потягнуло за собою такі наслідки, як: позбавлення можливості брати участь у житті Криму.

Щоб подолати проблему отримання українського громадянства, українська влада почала переговори з Узбекистаном про процедуру виходу кримських татар з-під узбецького громадянства. Довготривалими були переговори Української держави з Росією, Таджикистаном, Казахстаном та Киргизією щодо спрощеного виходу кримських татар з-під громадянства цих країн [4, с. 107].

Неоднозначну політику щодо Криму виражає Туреччина. Крим завжди залишався важливим регіоном для посилення своїх інтересів і впливу турецької держави. Для впливу на кримськотатарський народ Анкара використовує їхні історичні зв'язки, і наголошує на спільності мови та культури [2, с. 348]. Більше того, Туреччина спирається на кримських татар у проведенні своєї геополітичної стратегії у Північному Причорномор'ї. А Меджліс, вважає турецьку владу одним із важливих зовнішньополітичних партнерів. Цікавим є твердження Мустафи Джемілева, який відзначив те, що «кримські татари завжди будуть в центрі уваги турецьких політиків незалежно від їхніх політичних поглядів». На його думку, чинники, що формують таку позицію турецьких властей, є, власне, «думка громадськості і вплив кримськотатарської діаспори».

Подальша боротьба на своє самовизначення не була припинена кримськотатарським народом. Згодом владні структури звернули увагу до нагальних проблем цього народу. Кроком на зустріч, можна розглядати створення Ради представників кримськотатарського народу при Президенті України та призначення Мустафи Джемілева головою цієї Ради [6, с. 48]. Окрім цього, при голові Верховної Ради АРК було створено консультативно-дорадчий орган за назвою Рада аксакалів. Вищеназвані владні структури і до сьогодні репрезентують кримськотатарський рух на вищих щаблях державної влади.

Небажання української влади вирішувати проблеми правового статусу кримськотатарського етносу посилювало сепаратистські настрої та міжетнічну напружену атмосферу на півострові. Це зумовило в подальшому окупацію території АРК Російською Федерацією.

Таким чином, після анексії Криму почався новий етап в історії кримськотатарського народу. Чергова втрата етнічної території та вимушеність відстоювати свої права як корінний народ Української держави, зумовило якісно новий національний рух. Тому сьогодні особливо актуально знову

постає питання вирішення проблем, пов'язаних із захистом прав кримськотатарського етносу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 221 с.
2. Кримські татари: шлях до повернення кримськотатарській національній рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів. Ч. 2. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 362 с.
3. Баран В. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію). *Сучасність*. 1993. № 8. С. 77.
4. Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1998. 205 с.
5. Калакура О., Панчук М., Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 2000. 239 с.
6. Вольвая О. Проблеми і шляхи інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. *Флот України*. 1997. 1 лютого. 55 с.
7. Тищенко Ю. Піховшик В. Повернення кримських татар: Хронологія подій. – К., 1999. 256 с.
8. Хаялі Р. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»; 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2010. 35 с.

Ірина Кузьміч

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Ковальчук І. В.**)

ГЕЛЬСІНСЬКИЙ РУХ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Радянська влада не змогла цілком протидіяти явищу існування опозиційних рухів. Вже із 1950-х рр. свого розвитку та поширення набуває рух дисидентства, головною ціллю якого було поширення демократичних принципів у суспільстві, а через два десятиліття актуальним стає явище правозахисних рухів, що було реалізовано у форматі Української Гельсінської групи [3, с. 18].

Актуальність даної роботи обумовлена причиною невеликого поширення інформації про спроби змінити існуючу у ХХ столітті недемократичну систему та спроби поширити ідею утворення правової держави серед мас.

Метою дослідження є характеристика причин виникнення опозиційних до влади рухів, а також розкриття змісту діяльності Української Гельсінської групи із здійсненням аналізу подальшої діяльності Гельсінського руху в роки незалежності України. Під час підготовки статті були використані такі методи наукового дослідження як описовий, аналізу, синтезу, узагальнення, системного підходу, тлумачення.

Гельсінські угоди, що стали об'єктом підписання рядом країн протягом 30 липня – 1 серпня 1975 р., включали міжнародно-правову сферу, військово-політичну сферу, економічну та гуманітарну сфери. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі власне став передумою оформлення руху [2, с. 159].

Жовтень та листопад 1976 р. стали важливими для організаційного етапу. Власне в цей період рух було оформлено разом із передовими діячами – М. Руденком, О. Мешко та О. Бердником [1, с. 280].

У перший рік було опубліковано «Декларацію української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод», також три меморандуми із програмними ідеями, оброблено чимало заяв та пропозицій від громадськості [6, с. 177].

Активна діяльність групи із самого початку супроводжувалась рядом репресивних дій із боку влади. Обшуки ставали першочерговим знаряддям наприкінці 1976 р. [8, с. 370].

Майже із самого початку свого існування Українська Гельсінська група отримувала підтримку від іноземних країн, в тому числі США. Одним із найбільших досягнень стало заснування друкованого видання, що отримало назву «Вісник репресій» [5, с. 301].

1988 рік став початком відродження даного руху. Українська Гельсінська спілка сформувалась на засадах попередньої Гельсінської групи у березні місяці. Організація від моменту заснування набула всезагального масштабу [7, с. 103].

УГС була фактично передпартійною організацією. Проте збори у квітні 1990 р. постановили перетворення спілки на Українську Республіканську партію. Головою якої було обрано колишнього керівника спілки, тобто Левка Лук'яненка. Це свідчить про активне продовження діяльності навіть у пізніші роки вже незалежної України [4].

Отже, розкриття діяльності та окремих ініціатив Гельсінського руху на теренах України допомогли виявити особливості розвитку правозахисних рухів та опозиції на теренах колишнього СРСР. Особливості існування Гельсінського руху дають нам можливість прослідкувати за зародженням правозахисних ідей, що були актуальними із радянського періоду до сучасності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко І. Микола Руденко: Мені на Бога нарікати гріх. Я сам цю долю визначив про себе. *Наука і культура*. Київ, 2008. Вип. 34. С. 273–298.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
3. Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. 320 с.
4. Місія та історія Спілки: інформаційна довідка. URL: <https://helsinki.org.ua/informatsiya/>
5. Світлична Н. О. Вісник репресій в Україні. 1981. № 1. С. 8–436.
6. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. Т. 1. Особистості / ГО «Харківська правозахисна група»; упоряд. Захаров Є. Ю., Харків: Фоліо, 2016. 208 с.

7. Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Передмова А. Зваруна. Упорядкував О. Зінкевич. Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1978. С. 103–104.

8. Чорновіл В. Заява до Української Гельсінської групи. Твори в 10 томах. Т. 5. Київ: Смолоскип, 2007. 658 с.

Ліза Колесник

магістрантка II курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька Н. В.**)

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НАТО

На сьогоднішній день порушуються актуальні проблемні питання функціонування системи управління державою в особливий період, проблеми розвитку спроможностей сил оборони, підходи до професіоналізації Збройних Сил України та створення необхідного військового резерву. Актуальність даної теми полягає в тому, що забезпечити виживання та розвиток незалежної України може тільки сильна національна держава, в основі якої – потужні збройні сили, інші військові формування, надійний та ефективний сектор безпеки й оборони.

Розгляд стану впровадження стандартів НАТО у повсякденну діяльність Збройних Сил України доцільно розпочати з оцінки положень стратегічних державних документів у сфері безпеки та оборони. В основу стратегічних документів з оборонного планування України покладено досягнення стандартів НАТО з огляду на їх ефективність і перспективи використання в майбутньому в архітектурі світової та європейської систем безпеки. Вважається, що реформування української армії саме за стандартами НАТО є одним із найоптимальніших шляхів підвищення рівня її боєздатності, а відтак і обороноздатності всієї країни в цілому.

Оборонна реформа, яка реалізується в Україні, має за мету набуття та підтримання силами оборони необхідного рівня бойової готовності та здатності до виконання завдань оборони держави та ефективного реагування на воєнні загрози за принципами і стандартами НАТО. Основою воєнно-політичної концепції України, є поглиблення співпраці з воєнно-політичним блоком НАТО з метою набуття членства у цій організації та забезпечення інтеграції у європейський простір із перспективою набуття членства в Європейському Союзі. Дорожньою картою реформування системи оборони держави, тобто Планом дій щодо її впровадження, визначена певна послідовність та строки досягнення стратегічних і оперативних цілей, які визначені Стратегічним оборонним бюлетенем України та згаданим Планом дій.

Необхідність та методичні рекомендації щодо проведення глибокої оборонної реформи в Україні, яка б була орієнтована на впровадження в секторі

безпеки і оборони України принципів та стандартів НАТО, досліджені певною мірою в роботах відомих українських вчених, зокрема: В. П. Горбуліна, І. С. Руснака, В. Ю. Богдановича, В. М. Семенченка, О. Мельника, Р. Вуса [1], Л. С. Голопатюка [2; 3], І. В. Саєнка, А. Є. Єфіменка, Т. В. Прижбила [4], М. С. Садовського [5]. В Україні в публікаціях розглядаються питання підвищення взаємосумісності між ЗСУ та НАТО, калібру деяких видів зброї, стандартизації, як процесу прийняття узгоджених концепцій, доктрин, процедур в оперативній, адміністративній та матеріальній сферах та ін. Незважаючи на велику кількість напрацювань з цієї проблематики, причини різкої зміни пріоритетів України за останні два роки, реформування ЗСУ за натовськими стандартами та вступу до НАТО залишились недостатньо дослідженими.

Мета нашого дослідження – визначити шляхи впровадження стандартів НАТО в функціонування Збройних Сил України, проблемні питання, які виникають на цьому шляху та дорожню карту розвитку військової стандартизації, враховуючи гармонізацію зі стандартами НАТО.

Конфлікт України з Росією підтвердив, що Збройні сили України не відповідають сучасним вимогам. Тому першим пунктом коаліційної угоди, підписаної 21 листопада 2014 р., значиться «Реформа системи національної безпеки та оборони», в якій ставиться мета набуття членства в НАТО. У травні 2015 року Президент України підписав указ про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Стратегія національної безпеки України». Одними з основних завдань Стратегії є забезпечення інтеграції України в Європейський Союз і формування умов для вступу в НАТО. Рішення орієнтувати українську армію на стандарти НАТО є вірним, адже саме у країн Альянсу накопичено великий досвід участі в сучасних бойових діях – від операцій в Афганістані та Іраку до боротьби з піратством біля берегів Сомалі. Відносини між Україною та НАТО мають вагомe значення для гарантування миру і стабільності на євроатлантичному просторі [5, с. 36].

Російська агресія проти України у 2014 р., анексія Криму та фактична окупація окремих районів Донбасу підірвали ідею побудови системи загальноєвропейської безпеки. Тому, починаючи з кінця 2014 р., Україна відмовилася від статусу позаблоковості і поставила амбітне завдання: до 2020 року вступити до НАТО. Стандарти НАТО об'єднані в складну і взаємопов'язану ієрархію керівних документів Альянсу. Країни НАТО мають спільні стандарти на все – від калібрів стрілецької зброї до процедури передачі припасів між кораблями на морі, стандартів, які стосуються захисту довкілля, авіаційної безпеки, зберігання боєприпасів чи системи заправки на аеродромах. Одна з угод визначає психологічну роль командувача військового підрозділу та містить цілий посібник, що і як йому належить робити [3, с. 7].

Збройні сили України створили нові командування і призначили їхніх командувачів. Про це повідомляє пресслужба Генерального штабу ЗСУ. Зазначається, що перебудова структури війська спрямована на досягнення чіткого розмежування повноважень між усіма органами військового управління за принципами країн НАТО [1, с. 90].

«На виконання загальних директив Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України завершився перший етап реформування Збройних сил України», – повідомляє Генеральний штаб. Зокрема, командування об'єднаних сил ЗСУ очолив тимчасово виконуючий обов'язки командувача генерал-лейтенант Сергій Наєв, командування медичних сил ЗСУ – генерал-майор Ігор Хоменко, командування сил підтримки ЗСУ – полковник Микола Жирнов, командування військ зв'язку та кібернетичної безпеки ЗСУ – генерал-майор Євген Степаненко. Зараз триває робота з вдосконалення законодавства і нормативно-правової бази з питань безпеки й оборони для продовження трансформації ЗСУ, додали у Генштабі [4, с. 23].

Метою запровадження стандартів НАТО є забезпечення максимальної взаємосумісності Збройних сил України зі збройними силами держав-членів Альянсу. Впровадження стандартів НАТО в Україні є важливим елементом реформування сектору безпеки і оборони України, який вважається одним із найоптимальніших шляхів підвищення рівня її боєздатності і, відповідно, обороноздатності всієї країни. Завдання прийняття і впровадження стандартів НАТО стояли перед Україною ще у 1997 р., після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору (підписана сторонами 9 липня 1997), яка залишається основним документом що визначає взаємовідносини України та Альянсу [2, с. 19].

За новим законом, військові стандарти тепер будуть відділені від національних. Міністерство оборони отримує повноваження здійснювати нормативно-правове регулювання у сфері військової стандартизації та визначати орган військової стандартизації [1, с. 92].

Найголовнішим очікуваним результатом впровадження стандартів НАТО в функціонування Збройних Сил України є підвищення оперативних і бойових можливостей Збройних Сил України та їх взаємосумісність із збройними силами провідних країн світу. Можна зробити висновок, що на сьогодні в Міністерство оборони України та ЗС України створені та забезпечується діяльність системи, яка дозволяє здійснювати отримання, облік, збереження, переклад, розповсюдження нормативних документів НАТО, планування та реалізацію заходів щодо їх впровадження. Наразі система військової стандартизації в МО та ЗС України відповідає системам стандартизації НАТО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вус Р. Перехід на стандарти НАТО – стратегічна ціль нашої оборонної реформи. *Народна армія*. № 13(5493). 2017. С. 89–95.
2. Голопатюк Л. С., Литовченко В. М. Запровадження стандартів НАТО в повсякденну діяльність Збройних Сил України в контексті підвищення рівня взаємосумісності зі збройними силами держав-членів Альянсу. *Наука і оборона*. 2016. № 3. С. 17–22.
3. Голопатюк Л. С., Литовченко В. М. Стандарти Альянсу. *Оборонний вісник*. 2016. № 12. С. 4–9.
4. Саєнко І. В., Єфіменко А. Є., Прижбило Т. В. Воєнна реформа України: досягнення та пріоритетні завдання українського війська на шляху впровадження стандартів НАТО. *Збірник наукових праць*. № 1(7). 2017. С. 20–26.

5. Садовський М. С. Проблеми впровадження стандартів НАТО в функціонування Збройних Сил України. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2016. Вип.1 (37). С.30–37.

6. Саганюк Ф. В., Мірошніченко В. Я. Нормативне забезпечення оборонної реформи. *Оборонний вісник*. 2016. №11. С. 20–25.

Марина Янчевська

магістрантка II курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька Н. В.**)

ДОПОМОГА НАТО В СТРУКТУРНІЙ РЕФОРМІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА СИСТЕМИ КОМАНДУВАННЯ

Співпраця з НАТО розпочалася відразу після закінчення холодної війни, коли Україна, яка щойно стала незалежною державою, вступила до Ради північноатлантичного співробітництва в 1991 р., а в 1994 р. до програми «Партнерство заради миру». У 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство, на основі якої було започатковано Комісію Україна–НАТО (КУН), що мала займатися розвитком співпраці. Декларація від 2009 р. до Хартії Україна – НАТО надала повноваження КУН підкріпити зусилля країни щодо просування реформ, спрямованих на реалізацію євроатлантичних прагнень України. Надалі співробітництво двох сторін продовжувало відбуватися на взаємовигідних засадах. НАТО в першу чергу надає значення підтримці перетворень у галузі безпеки і оборони в Україні. Такі реформи сприяють демократичному розвитку України й зміцненню власної оборони.

Джерельною базою цієї статті виступили Інтернет-ресурси [4], на яких розміщена значна за обсягом інформація про військове співробітництво з НАТО в умовах агресії Російської федерації на Сході України. В працях М. Кордона [2], В. Борохвостова [1], О. Палія [3] висвітлено основні напрями та принципи співробітництва Збройних Сил України та НАТО, їх перспективи і розвиток за період незалежності української держави.

Метою статті є коротке висвітлення допомоги НАТО у галузі безпеки й оборони України, а також в структурній реформі Збройних Сил України та системи командування.

Україна розцінює Програму «Партнерство заради миру» як важливий елемент загальної структури європейської стабільності і безпеки, що спрямована на подальший розвиток і практичне поглиблення стосунків НАТО з країнами – членами Ради євроатлантичного партнерства у галузі оборони, військово-цивільного співробітництва та миротворчих операцій [4].

Основними напрямками співробітництва Збройних Сил України (ЗСУ) та НАТО є: вдосконалення демократичного контролю над збройними силами України; створення системи оборонного планування, яка дозволить розставити основні пріоритети розвитку та реформування ЗС України; оновлення законодавчої бази діяльності Збройних Сил України; інтеграція Процесу планування і оцінки сил в національну систему оборонного планування України; створення ефективної системи цивільно-військових відносин;

досягнення домовленості підрозділів ЗС України з військовими формуваннями Північноатлантичного Альянсу з метою участі в операціях з підтримання миру під проводом НАТО; сприяння переходу ЗС України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом; забезпечення здійснення рішень Спільної робочої групи Україна – НАТО стосовно питань воєнної реформи; виконання заходів у рамках Плану дій Україна – НАТО та щорічних Цільових планів Україна – НАТО, що стосуються Міністерства оборони України; реалізація пілотного проекту Україна – НАТО, який передбачає створення об'єднаного оперативного командування, а також професійну підготовку цивільного персоналу для потреб Міністерства оборони України; зменшення негативних наслідків реформування ЗС України, а саме: утилізація надлишкових боєприпасів, легких озброєнь та стрілецької зброї, забруднення внаслідок військової діяльності, соціальні виплати та ін.; співпраця з НАТО у сфері управління повітряним рухом; участь у боротьбі з тероризмом; інформування громадськості про стан співробітництва з Північноатлантичним Альянсом та заходи воєнної реформи в Україні [3, с. 23].

Внаслідок військової агресії Російської Федерації на сході України, НАТО розширило свою підтримку в різних галузях. Держави – члени Альянсу засуджують анексію Криму та її агресивні дії у Чорноморському регіоні і на сході української держави. В такій ситуації Україна не може отримати прямої військової допомоги у вигляді втручання, оскільки вона не є членом НАТО і не входить до його системи безпеки, але відбувається співпраця в оборонній галузі завдяки програмам розбудови потенціалу і розвитку можливостей. Окремі країни – члени НАТО на добровільній основі підтримують Україну у п'яти найважливіших галузях, зокрема: 1 – командування, управління, зв'язок і комп'ютеризація, що означає підвищити здатність України гарантувати власну безпеку і брати участь у навчаннях і операціях під проводом НАТО; 2 – матеріально-технічне забезпечення і стандартизація має на меті сприяти реформуванню системи матеріально-технічного забезпечення України; 3 – кіберзахист – проект, який передбачає допомогти Україні виробити технічні можливості із протистояння кіберзагрозам; 4 – соціальна адаптація колишніх військовослужбовців – такий проект має допомогти Міністерству оборони України виробити ефективну програму соціальної адаптації військовослужбовців, які звільняються у запас або відставку до цивільного життя; 5 – реабілітація поранених має на меті гарантувати належне лікування поранених українських військовослужбовців, а також забезпечити обладнанням медично-лікувальні заклади України і провести підготовку спеціалізованого персоналу [2, с. 46].

Починаючи з 2004 р. Збройні сили України беруть участь у Концепції оперативних можливостей, що створена з метою використання в навчально-бойовій роботі стандартів армій провідних країн, державами – членами НАТО, які долучені до програми «Партнерство заради миру». Завдяки цьому, підрозділи Збройних сил України беруть участь у навчаннях та операціях під проводом НАТО, а також залучаються до оперативного чергування у складі багатонаціональних військових формувань високої готовності.

З 2008 р. Збройні сили України залучені до Програми НАТО обміну даними про повітряну обстановку, яка була створена в 2001 р. з метою боротьби з проявами повітряного тероризму. Участь у програмі дозволяє здійснювати обмін даними про повітряну обстановку над територіями Польщі, Румунії, Туреччини, Угорщини, Словаччини та України [1, с. 132].

У 2012 р. Збройні сили України приєдналися до Ініціативи поєднаних сил. Головним завданням такої Ініціативи є підвищення здатності збройних сил Альянсу і партнерів діяти разом при виконанні завдань в багатонаціональних операціях. Основними елементами Ініціативи поєднаних сил є: збільшення кількості військових навчань; посиленна підготовка військ, а також індивідуальна підготовка особового складу; ефективне використання сучасних технологій.

У 2014 р. Збройні Сили України вступили до Ініціативи взаємосумісності партнерів. Ініціатива була створена з метою збереження та розвитку операційної взаємосумісності держав-членів та партнерів НАТО. Досягнення партнерами взаємосумісності з НАТО у рамках зазначеної ініціативи здійснюється у трьох напрямках: технічна, операційна та доктринальна взаємосумісність [2, с. 82].

Отже, Україна зараз переживає складний час, і найважливішим завданням є збереження територіальної цілісності держави та врегулювання збройного конфлікту на Сході. У 2014 р. на Уельському саміті, країни-члени Альянсу продемонстрували свою підтримку Україні та засудили агресивну політику Російської Федерації. Хоча НАТО не може надати прямої військової допомоги, але проводиться активна співпраця в оборонній галузі, яка демонструє свою ефективність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борохвостов В. К. Україна – НАТО: проблемні питання українського оборонно-промислового комплексу. *Стратегічна панорама*. 2005, № 2. С. 131–138.
2. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 172 с.
3. Палій О. Україна-НАТО: досвід та нові виміри співробітництва. Київ: Атлантична Рада України, 2002. 99 с.
4. Російсько-українська війна 2014 року. URL: http://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/10_2014/17/26-42.pdf

Олександр Ситайло

студент IV курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. юрид. наук,

доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін і правознавства

ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька О. П.**)

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Дослідження суб'єктивного права власності, зокрема, підстави припинення цього права викликає значний інтерес українських вчених-цивілістів, що зумовлено значенням даного права в системі цивільних прав особи, а також

особливим становищем, яке воно займає в цивільному обігу на сьогодні. Одним із найважливіших принципів цивільного права є принцип непорушності права власності, оскільки від рівня гарантованості права власності залежить рівень розвитку суспільства та нашої держави в цілому. Актуальність вивчення інституту припинення права власності полягає в тому, що правове регулювання відносин припинення права власності в першу чергу покликане забезпечувати його стабільність.

Окремі питання права власності та, зокрема, підстав припинення даного права досліджували такі українські і зарубіжні правники як радянського періоду, так і незалежної України: Н. В. Безсмертна, Д. В. Боброва, С. М. Братусь, А. В. Венедиктова, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, І. О. Дзера, А. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, Ю. Б. Кочеврин, В. В. Носік, Є. О. Мічурін, Ю. П. Пацурківський, О. О. Погрібний, О. О. Підпригора, В. І. Семчик, Я. М. Шевченко, М. В. Шульга, Ю. С. Шемшученко, В. С. Щербина, О. С. Харченко, О. С. Яворська та ін.

Відповідно до припису ст. 41 Конституції України: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності» [1].

Припинення права власності є абсолютною і безповоротною втратою правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю, що пов'язано з діями чи настанням різних юридичних фактів (наприклад, правочини, рішення суду, події, неправомірні дії учасників цивільних правовідносин, юридичні вчинки, правомірне використання та споживання майна тощо).

Підставою припинення права власності є юридичний факт, який забезпечує виникнення суб'єктивного права, тоді як спосіб припинення вказує не тільки на конкретний юридичний факт, але й на його певну якісну характеристику чи умову реалізації. Підставами припинення права власності є юридичні факти, тобто обставини з якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин [2].

Підставами припинення права власності за положеннями Цивільного кодексу України (стаття 346 ЦК України) [3]:

- а) відчуження власником свого майна;
- б) відмови власника від права власності;
- в) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- г) знищення майна;
- д) викупу пам'яток культурної спадщини;
- е) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- є) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- ж) реквізиції;
- з) конфіскації;
- и) припинення юридичної особи чи смерті власника;
- і) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Підстави припинення права власності можна поділити залежно від значення волі власника на:

а) припинення права власності з волі власника (відбувається внаслідок передачі права іншій особі на підставі правочинів (договорів купівлі-продажу, дарування тощо), а також знищення речі власником (шляхом її споживання, переробки в іншу річ, фізичної ліквідації) та безадресна відмова від права власності на майно (дерелікція));

б) припинення права власності незалежно від волі власника (з об'єктивних причин (загублення речі власником, загибель речі, сплив строку набувальної давності) та внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (примусовий викуп майна, ревізіція, конфіскація тощо)).

Способами припинення права власності є:

а) способи, що залежать від волі власника (правочини з відчуження майна або витрат грошових коштів; користування майном, внаслідок якого це майно повністю споживається; знищення або викидання майна власником);

б) способи, що застосовуються проти (всупереч) волі власника (примусовий продаж (звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; відчуження за рішенням суду земельної ділянки, яка відповідно до ЗК України не може перебувати у власності іноземної особи чи особи без громадянства; інші випадки, встановлені законом) або примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом (конфіскація; націоналізація; ревізіція; викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викуп нерухомого майна у зв'язку із викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене); загибель майна внаслідок непереборної сили або протиправних дій інших осіб; набуття майна проти волі власника добросовісним набувачем; смерть фізичної особи);

в) способи, що здійснюються по mimo волі власника (втрата речі (багажу, вантажу), що була передана особі на виконання умов договору (наприклад, перевезення, зберігання, прокату); припинення права на частку у спільному майні при неможливості (заборони) її виділення у натурі; припинення майнових прав інтелектуальної власності як з волі власника (шляхом їх відчуження) так і без його волі (закінчення строку дії патенту на винахід)) [4].

Отже, вивчаючи поняття та підстави припинення права власності можна зробити висновок, що, по-перше, не завжди фактична неможливість здійснення правомочностей володіння, користування та розпорядження означає припинення права власності, а по-друге, наслідком припинення права власності є не тільки втрата особою права панування над річчю (володіння, користування та розпорядження на свій розсуд), але й після припинення права власності особа більше не несе більше обов'язку щодо утримання майна, ризику випадкової загибелі або пошкодження майна, які покладаються на власника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 р. / Офіційний сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>
2. Крысанов Андрей. Принудительное прекращение права собственности : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03: Рязань, 2002 176 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. / Офіційний сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
4. Харченко О. С. Підстави припинення права власності: монографія. Київ: Вид-во Європейського ун-ту. 2009. 174 с.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛИ XIV НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ УЧНІВСЬКО- СТУДЕНТСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

«НАШ РІДНИЙ КРАЙ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ»

(ЖИТОМИР, 11 КВІТНЯ 2018 Р.)

Максим Наровський

учень 9-А класу Коростенської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 11

(науковий керівник:

вчитель історії Томша І. В.)

ЄВРЕЙСЬКА ОБЩИНА КОРОСТЕНЯ: ВІД ПЕРШИХ ЗГАДОК ДО КІНЦЯ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.

Єврейські сім'ї завжди були добрими нашими сусідами, друзями, колегами. Вони багато років мирно співіснували та взаємодіяли із слов'янами з однієї сторони, та зазнавали постійних утисків в основному у періоди переломних етапів історії, розвитку суспільства та державності, з іншої сторони. Кількість єврейського населення коливалась саме із-за проявленого антисемітизму, який мав місце і на Коростенщині. Цілі сім'ї мушили тікати або їх просто вбивали...

Уся інформація що стосується іудейського населення міста Коростеня стисла та обірвана, міститься коротко на сайті єврейської громади, окремі теми висвітлюються в статтях місцевих газет, в збірках та брошурах. Дослідженням теми історії євреїв Волині початку ХХ ст. займалась краєзнавці, М. Лутай, Н. Рудницька – вчені-історики, викладачі Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Мета роботи – прослідкувати розвиток єврейської громади Коростеня, взаємодію із слов'янським населенням в період від появи євреїв на землях Коростенщини до кінця 30-х ХХ ст.

Перші євреї з'явилися ще за часів Київської Русі при древлянах.

Найбільша міграція євреїв до Іскоростеня почалася після Люблінської унії 1569 р. Євреї їхали сюди у зв'язку з освоєнням польською шляхтою нових земель.

Під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Іскоростенську фортецю в 1649 р. захопив і зруйнував загін козаків під керівництвом Гераськи, єврейське населення було винищено [4]. Адже, козацтво вважало євреїв «агентами польської шляхти» [1, с. 28].

Єврейська громада відродилася лише в середині ХVІІІ ст. Перші записи про проживання євреїв в Іскоростені та їхню працю датуються 1765 р. Вони жили у місті та в навколишніх селах неподалік річки Уж протягом кількох століть і протягом цього часу перетворилися на живу спільноту, яка робила свій внесок в торгівлю та розвиток міста, займаючись ремеслами та торгівлею.

У 1791 р. Катерина II наказала всім євреям в Російській імперії залишити російські міста та оселитися на території так званого «блідого поселення», утворивши «смугу осілости», зокрема, на території Волинської губернії.

У 1847 р. в Іскоростені проживав 331 єврей, в 1897 р. – 1266 євреїв з 2626 жителів (48,2% загальної кількості населення). Станом на 1865 р. діяли 2 синагоги [6].

Іскоростень на початок ХІХ ст. перетворився в тихий провінційний населений пункт, де жили переважно євреї та українські селяни.

«Тимчасовими правилами» російського уряду, виданими 3 травня 1882 р., євреям було заборонено мати вільні професії та селитися в сільській місцевості, запроваджено відсоткові квоти на єврейських учнів і студентів в освітніх закладах та суворо обмежено економічні й виборчі права [1, с. 93]. Це призводить до того, що основна маса євреїв опинилась у самому містечку: у 1897 р. з 2626 жителів Іскоростеня 1266 були євреями – 48,2%. Діяли 2 синагоги [4].

У 1880–1882 рр. відомий єврейський письменник Шолом-Алейхем (Нохумович Рабинович) працював громадським рабином у місті Іскоростень [7].

У 1913 р. євреям належало 60 бакалійних крамниць, 12 галантерейних, 20 мануфактурних, 11 м'ясних, 6 залізних, 3 або для посуду інші. Євреями були всі 3 зубних лікаря і фотограф. У містечку було 6 готелів, ними також володіли євреї. У 1914 р. єдиний заїжджий будинок належав євреям; діяло 6 синагог.

Кілька великих погромів проти євреїв було в Коростені в 1918 та 1919 рр. У лютому 1918 р. військові частини Центральної ради влаштували єврейський погром, 13 березня погром влаштували частини Червоної Армії, 20 червня 1919 р. – загін Соколовського [6].

За радянських часів релігійне життя стало затихати, хоча в 1920-ті рр. влада ще заохочувала єврейську самоідентифікацію. У 1918 р. у Коростені діяла організація «Поалей Ціон» – єврейська комуністична партія. Також на ряду з іншими містами тут був запроваджений євкоммол – єврейський комітет молоді, потужна молодіжна організація [8].

У 1923 р. в Коростені проживало 4322 єврея.

У 1925 р. в місті функціонували відділення різних сіоністських організацій. Працювали 2 клуби, в яких велася робота на ідиші, 5 хат-читалень на ідиші, 4 єврейські бібліотеки, 5 єврейських відділів при загальних бібліотеках, 15 гуртків єврейської молоді. В цьому ж році вихідцями з Коростеня в Херсонському окрузі було організовано 7 єврейських землеробських колективів: «Червоний хлібороб» (53 чол.), «Ройтер Поер» (98 чол.), «Новий побут» (44 чол.), Ім. Раковського (77 чол.), «Нає Лебн» (34 чол.), «Червоний трудівник» (100 чол.), «Ушера Шварцмана» (18 чол.).

Тоді ж за ініціативою овруцького рабина Ш. Капніса і з дозволу влади в Коростені пройшла Рабинська конференція (брали участь 50 рабинів з різних регіонів СРСР), що стала останнім подібним заходом в СРСР [2].

Спочатку заявлена як місцева, для рабинів Житомирського, Коростенського і Шепетівського округів, вона зібрала 50 учасників з цих

регіонів. Крім них, на конференції були присутні ще 23 рабина з різних міст Радянського Союзу, і навіть з Польщі. Учасники зібрання обговорювали питання про порушення свободи совісті в СРСР та необхідність рішучої протидії антирелігійній пропаганді. Конференція прийняла рішення про об'єднання єврейських релігійних громад для протидії загрозі безвір'я і асиміляції; був обраний виконавчий комітет. Відразу після конференції Капніс був заарештований, а виконавчий комітет фактично розпущений [4]. І, хоча, заарештованих незабаром відпустили, діяльність комітету була паралізована. В цей час в Коростені проживало 6089 євреїв – 50,7% всього населення.

У 1929 р. в підпільних хедерах (початкових школах) навчалось 80 дітей, рабином в був Хаїм Матусов.

У 1938 р. відверто проявляється радянський антисемітизм. 25 жителів Коростеня та Коростенського району звинуватили у приналежності до сіоністської організації та були заарештовані Коростенським міським відділом НКВС у січні 1938 р. Звинувачувались у тому, що являлись «учасниками» контрреволюційної буржуазно-націоналістичної сіоністської організації, яка нібито існувала в м. Коростені і «ставила» за мету повалення радянської влади і відновлення буржуазного ладу в СРСР. Рішенням трійки при УНКВС Житомирської області 5 травня 1938 р. всі 25 громадян були засуджені за ст. 54-10, 54-11 КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу.

Через майже 20 років перевірка архівно-слідчої справи довела, що всі звинувачувані по даній справі громадяни були засуджені безпідставно. Тому Президія Житомирського обласного суду від 11 квітня 1957 р. постановила: рішення відмінити і справу припинити за відсутністю складу злочину. Всі громадяни засуджені до вищої міри покарання по цій справі реабілітовані посмертно.[3]

У 1939 р. єврейське населення складало 10991 (36% усього населення міста), але іудейське культурно-релігійне життя на той час комуністами було повністю заморожене.

Таким чином, єврейське населення мало великий вплив на формування міста від найдавніших часів. А історичні обставини, у яких опинилась нація сприяли заселенню єврейства в саме місто та, відповідно, складала майже половину усіх жителів Коростеня. На початку панування радянської влади відчувалось деяке послаблення політики відносно національних меншин, проте, вже у 30-х роках ХХ ст. починаються масові безпідставні арешти та утиски єврейського населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алті Родал. Подорож із «Українсько-єврейською зустріччю» від давнини до 1914 року. Торонто: Ukrainian Jewish Encounte, 2019. 168 с.
2. Шнайдер Є. Еврейская мама Владимира Великого и родина сионистов: прогулка по штетлам Полесья. Проект Объединенной Еврейской Общины Украины//U Jew. 2017. 18 грудня. URL: <https://cutt.ly/Ne4bK8g>
3. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області). Ф. Р-5013, оп. 2, скр. 5411-П, Т. 19, арх. Спр. 5427, арк. 813–822, 860–867, 873.

4. Коростень – Федерация еврейских общин Украины. URL: <https://cutt.ly/te4bZХe>
5. Лутай М. До історії єврейських сіоністських організацій на Житомирщині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с.
6. Мой штетл. Еврейские местечки Украины. URL: <https://cutt.ly/Re418us>
7. Религиозная организация «Иудейская религиозная община г. Коростень». URL: <https://cutt.ly/5e4bCw9>
8. Рудницька Н. В. Більшовицька ідеологія та єврейські політичні партії на Волині у 1918–1921 роках. URL: <https://cutt.ly/me4bD7r>

Іван Кравченко

ліцеїст 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат
для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради
(науковий керівник:
учитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

З МИНУЛОГО с. ЛАЗАРІВКИ БРУСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

Про Лазарівку – село, розташоване за 8 км від його нинішнього районного центру – смт Брусилів Житомирської області, у томі «Житомирська область» широко відомого енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» згадується всього лиш як про одне із сіл, підпорядкованих сільській раді с. Містечка, розташованого на лівому березі річки Здвиж за 10 км від автошляху Київ–Львів [2, с. 368]. Наприкінці статті згадуються давньоруські кургани поблизу с. Лазарівки [2, с. 368].

Окремі відомості про чисельність населення Лазарівки, його повинності щодо замку й держави, а також про небагатьох із її власників ми можемо віднайти у білоцерківському виданні архівних документів під назвою «Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року», впорядкованих відомим дослідником старожитностей кандидатом історичних наук, науковим співробітником Білоцерківського краєзнавчого музею Євгеном Чернецьким [8].

Певні уточнення щодо історичних особливостей Лазарівки та щодо її населення подані у виданні Краєзнавчих праць відомого серед краєзнавців дослідника Київської губернії середини ХІХ ст. Лаврентія Похилевича [6].

Короткі дані про власників Брусилова можна знайти у фундаментальній праці Наталії Яковенко «Українська шляхта ХІV – першої половини ХVІІ ст.» [9].

До визначеного нами списку можна долучити й інтернет-ресурси [4,7] та дослідження, зібрані вчителями й учнями Лазарівської школи-саду [3], де містяться матеріали, що не мають достатньо обґрунтованого підтвердження, тому їх використання можливе лиш зі значними застереженнями.

Як бачимо, офіційних джерел з історії Лазарівки нам вдалося виявити дуже небагато, очевидною стає потреба глибшого й детальнішого її дослідження, що й зумовлює актуальність нашої роботи.

Метою цієї статті є впорядкування відомостей про заснування села Лазарівка, що містяться у зазначених джерелах.

Оскільки село тісно прилягає до районного центру – Брусилова, безперечно, основні закономірності розвитку обох населених пунктів в основному збігаються, тим паче, що і Брусилів, і Лазарівка, як і навколишні села, знаходились, як правило, в руках одних і тих же землевласників або їх родичів, у складі одних і тих же державних утворень.

Як зазначається в тому ж томі «Історії міст і сіл Української РСР», археологічні дослідження, що проводились на берегах річки Здвиж, поблизу Брусилова, свідчать про заселення цих земель людьми ще в добу бронзи [2, с. 357].

За Київської Русі Брусилівщина належала до найбільш густонаселених та економічно розвинутих її регіонів. На берегах Здвижа, як і Тетерева, Случі, Ужа, за свідченнями літописних та археологічних джерел, поряд із такими відомими древлянськими городами, як: Іскоростень (нині – Коростень), Вручий (Овруч), Городеськ (нині – с. Городське Коростишівського району), Возвягель (Новоград-Волинський), стояв і літописний Здвижень (Брусилів).

Хоча прийнято вважати, що перша писемна згадка про Брусилів датується 1543 р. [2, с. 357], існує припущення, що саме під назвою «Здвижень» Брусилів згадується задовго до цієї дати у зв'язку із чудотворним зціленням важко пораненого й осліпленого князя Василька Тербовлянського ще в «Повісті временних літ». Як повідомляє літопис, після Любецького з'їзду 1097 р. брата Давид Ігорович і Святополк підступно напали на Василька і скалічили його: «І був він як мертвий...Його збудив плач попаді, і він озвався: «Де це я?»... І сказали йому: «У місті Здвижені». Він попросив води... і дали йому [із джерела],.. і вступила в нього душа» [5].

Подальші події у житті Брусилівщини були не менш трагічними, оскільки під час монгольської навали Брусилів був зруйнований і став відновлюватись лише у Литовську добу у складі Київського воєводства [2, с. 357].

Після Люблінської унії 1569 р. місто потрапило, як і переважна більшість українських земель, під владу Речі Посполитої. Збудований у 1570-х рр. Брусилівський замок невдовзі був зруйнований кримськими татарами [2, с. 357]. Вважається, що саме в цей час, 1585 р., було засноване і село Лазарівка [4].

Очевидно, що у наступні часи Лазарівка потрапляла у ті ж історичні колізії, що й Брусилів, оскільки поблизу неї ще й досі можна розгледіти залишки валів, ровів та пагорб, що є свідченням про існування на цьому місці в минулому укріпленого поселення. Підтвердженням цьому є опис Лазарівки в «Сказании о населенных местностях Киевской губернии» (Радомысльський уезд) Лаврентія Похилевича, створеного ним у 1860-х рр., де дослідник зазначав, що «в Лазарівці є давнє замчище, обведене квадратним валом і каналом, з двома в'їздами – на півночі й півдні. Із північної та південної сторони є дві стіни, висота яких із зубцями 4 сажени; зі східної та із західної сторони – такі ж стіни, висотою в 1,5 сажени, але без зубців. Кожна сторона

замка має протяжність до 100 кроків, а навесні, води Здвижа, входячи в канали, оточують весь замок. На полях примітні також давні вали й могили» [6, с. 129].

Місцеві дослідники вважають, що саме від сполучення слів «лазити» й «рів» і походить назва села. Інша легенда, що побутує серед населення Лазарівки, виводить назву від слів «лоза» й «різати». Ще одна говорить про приналежність села в минулому польському пану Лазарю, від імені якого й пішла назва села, а пагорб поблизу села і рів навколо нього ніби є рештками його замку [3, с. 24].

Відповідь на питання, кому належали землі Брусилівщини, де розташовувалась і Лазарівка, дають архівні документи, які засвідчують, що до 1540 р. Брусилів був дідищиною роду Киселів-Брусилівських, а після смерті Тимофія Брусилівського (?–1540) село перейшло до його дружини Пелагеї Бутович (за чоловіком Брусилівської), дочки Михайла Бутовича, першого відомого представника роду, що пішов від «татарських вихідців, ординців» [7].

Свій широко відомий в Україні рід Киселі виводять від варязького лицаря Свентольда, якому 1014 р. за виявлену під час облоги печенігами м. Білгорода винахідливість, князь Володимир дав прізвисько Кисіль, а також титул, герб із зображенням білого намету на червоному полі з хрестом.

Першим представником роду Киселів, існування якого документально підтверджено, є шляхтич Олехно (Олександр) Кисіль, одружений із київською дівчиною Немяричівною, що додатково підтверджує київські витоки роду. Одним із представників роду, згадуваних під 1456 р., є Лазар Браєвич, власник Норинська під Овручем та Івниці під Житомиром, слуга київського князя Семена Олельковича [9].

Відомо, що після смерті Тимофія Киселя-Брусилівського його дружина Пелагея прийняла схиму, а Брусилів заклала архімандритові Вассіану. Нащадків вона не мала, а найближчим родичем був «братанич (племінник по батькові) Яцько Бутович, староста косянтинівський і хорунжий київський, який після смерті тітки вирішив викупити заставлені брусилівські маєтності [1, с. 120].

Після невдалої спроби викупити Брусилів Яцько (Яків Дмитрович) Бутович (–1604) одібрав маєтності силоміць, а взамін дав Києво-Печерському монастиреві власний маєток Зайковщину [7]. 29 березня 1584 р. Яцько Бутович отримав грамоту від польського короля Генріха IV на будівництво замку в Брусиліві для оборони Волинських земель від татар і перейменування його в містечко. 1585 р. від Стефана Баторія він добивається Магдебурзького права, після чого разом із родиною постійно проживає у брусилівському замку.

Підприємливий і войовничий Яків Бутович прикупив ще й околичні поселення Пуково, Батиєве, Монастирище, Мілетичі і Щенснівку, отримавши ще й «брусилівську дорогу» з переїздом через р. Здвижень у Монастирищі, яку після смерті Тимофія Брусилівського фактично контролювали Лозки [7].

На початку XVII ст., здійснивши нові надбання, Яцько добився встановлення кордонів між своїми маєтками і володіннями Лозків і маючи 5 синів і доньку, у заповіті від 3 серпня 1604 р. відписав «замок і місто Брусилів

зі всіма його належностями у воєводстві Київському синам – Мартинові й Олександрові в рівних частинах...».

1618 р. Мартин Якович Бутович (?–1630) передав право на володіння п'ятою частиною Брусилова дружині Микуліні Моршицькій, яка після смерті чоловіка поряд із Брусиловом, Вільшкою, Новим і Старим Кочерівами, Хомутцем і Ястребнею отримала ще й Лазарівку. Після її смерті ці володіння вочевидь перейшли її сину Павлу Мартиновичу (?–1655).

У київських земських книгах зберігся позов архимандрита Києво-Печерського монастиря митрополита Петра Могили від 10 липня 1643 р. до Георгія (Юрія) і Магдалени Голуб Олени Соколовської та Павла Бутовича, власника містечка Брусилова про спустошення ними містечка, що належало монастирю. Документи Павла на маєтності були втрачені під час Пилявецької битви, а він сам загинув 1655 р. під Охматовим у бою з козаками.

Існує припущення, що один із синів Павла одружився із представницею роду Суцанських-Проскур, тіткою Стефана Проскури, який 1690 р. успадкував від двоюрідних братів Бутовичів Брусилів і прилеглі села [7].

При підведенні підсумків дослідження маємо вказати на явно недостатню кількість доступних на цей час джерел, які можна використати для висвітлення історії заснування і розвитку села Лазарівка. Незадовго до поділів Речі Посполитої село перейшло до відомого роду Чацьких, а по конкурсному рішенню 1815 р. про їх борги Лазарівка разом із іншими маєтностями Чацьких відійшла від них у державне володіння [6, с. 129].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты заселений Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. 1886. 746 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голова головної редкол. П. Т. Тронько. Київ : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1968. Т.: Житомирська область. 1973. 726 с.

3. Мій край – моя історія жива. Матеріали, зібрані учнівським та педагогічним колективом. Комп'ютерний набір. 28 с.

4. Лазарівка (Брусилівський район). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

5. З «Повісті временних літ». URL: <https://ostruba>

6. Похилевич Л. Краєзнавчі праці / ред рад: О. В. Пшонківський та ін. Біла церква: Друк ВАТ. Вид-ць, О. Пшонківський, 2007. 337 с.

7. Родовід Бутовичів. Моя Брусилівщина. Інформаційний портал. URL: https://brusyliv.org/ua_Родовід_Бутовичів

8. Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року / Опрац. К. Жеменецький; Вступ укр. перек. Є. Чернецький. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2015. 272 с. (Джерела до історії Правобережної України).

9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна: монографія; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ: Критика, 2008. 470 с.

Каріна Іванова

учениця 10 класу Комунального опорного закладу освіти
«Глибочицький ліцей» Глибочицької сільської ради
Житомирського району
(науковий керівник:
учитель історії та правознавства **Ломоносова Н. Р.**)

СВЯТО-ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ КАФЕДРАЛЬНИЙ СОБОР МІСТА ЖИТОМИРА

Майже дев'ять десятиліть стояв храм на честь Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього безголосим – тут не линула молитва, не дзвонили дзвони.

Велике торжество повернулось на Замкову гору через 111 років. Відчуті столітній дух свята житомиряни змогли 27 вересня 2011 р., коли церква знову увінчалася святим Хрестом.

Замкова Гора – історичний центр міста Житомира є комплексною історико-археологічною пам'яткою, хоча більшість із стародавніх будівель на ній не вціліли, оскільки були споруджені з дерева і неодноразово потерпали від пожеж. Найстарішою будівлею в комплексі поруч з головними воротами до замку була дерев'яна церква. Приблизно на її місці в 1900 р. була зведена Хрестовоздвиженська церква, яка відродилася вже в незалежній Україні.

На сучасному етапі розвитку Української Держави важлива роль та діяльність Українського Православ'я набуває особливої актуалізації, викликані впливом духовних цінностей християнства на усі сфери суспільного життя, особливо після отримання Томосу про автокефалію, яке відбулося 6 січня 2019 р.

Метою роботи передбачено дослідження архівних і офіційних документів, в яких згадується Хрестовоздвиженський храм; вивчення чинників, що вплинули на рішення зведення нової кам'яної церкви; дослідження умов, за яких вона закривалась і відроджувалась у різні періоди, починаючи з 1900 р. і до сьогодення.

Для написання роботи використані архівні матеріали, публікації в пресі, матеріали з краєзнавчого відділу Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки, церковної бібліотеки при Спасо-Преображенському соборі.

Висвітлити окремі епізоди з історії церкви допомогли праці археологів С. Гамченка, І. Ярмошика; краєзнавців – Г. Мокрицького, М. Костриці, церковних діячів – М. Теодоровича, В. Шапрана.

У праці використані дослідження історії державно-релігійних відносин і конфесійного життя в 20–30-х рр. ХХ ст. у радянській Україні, які стали актуальною проблематикою низки праць сучасних вітчизняних істориків таких як С. Жилюк, О. Тригуб, Є. Тіміряєв, І. Александров, диякон І. Кучерук.

Крім того, для написання роботи використовувались офіційні документи; світлини з особистого архіву Б. Дубмана, А. Магаза; спеціальна релігійна література.

Новизна роботи полягає у тому, що: в ній вперше хронологічно систематизовано археологічні, архівні, клірові, документальні матеріали з передісторії місцевості на території якої було зведено церкву, та самої історії Хрестовоздвиженського храму, упродовж довготривалого періоду від XVII ст. до наших днів; конкретизовано дані про архітектора архітектурної пам'ятки місцевого значення.

Коли і ким була побудована на західній околиці Житомира дерев'яна церква невідомо. Імовірно час її зведення відноситься ще до XVII ст., хоча документальних відомостей із цього приводу не збереглося, археологічні дані доводять про існування на її місці некрополя доби Пізнього середньовіччя.

На думку житомирського дослідника І. Ярмошика на території цього некрополя були поховані козаки. Ймовірніше із загону Максима Кривоноса, які загинули під час штурму Житомирського замку [1, с. 24].

Якщо звернутись за допомогою до картографічних матеріалів, то на плані Житомира 1781 р. на цьому місці латинською літерою «Н» позначено церкву, але без назви.

У першому томі книги «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» М. Теодоровича 1888 р. зазначено, що невідомо коли та ким побудовано дерев'яну церкву, що знаходиться поблизу площі великого ринку, але її стан близький до занепаду. При ній тепла церква Св. чудотворця Миколая, облаштована в нижньому поверсі дзвіниці побудована в 1861 р. [4, с. 63].

У газеті «Волынь» за 3 грудня 1900 р. у рубриці місцевої хроніки написано, що було створено спеціальну комісію по зведенню будівництва; новий храм побудовано «за планом и под наблюдением епархиального архитектора» [2, с. 2]. Місцевий краєзнавець (провідний спеціаліст Житомирського обласного архіву) Р. Кондратюк допоміг з'ясувати короткі дані про епархиального архітектора в 1897 р. Цю посаду у Волинській духовній консисторії займав Афанасьєв Федір Ілліч. Отже, у 1897 р. розпочалось будівництво Хрестовоздвиженської церкви.

Газета «Волынь» за 10 грудня 1900 р. в статті під назвою «Освящение церкви» досить докладно інформує читачів про пам'ятний день в житті городян на Замковій горі. 10 грудня, у неділю, відбулось урочисте освячення новозбудованої кам'яної Воздвиженської церкви [3, с. 2].

Стару дерев'яну церкву хотіли викупити прихожани передмістя Мальованка, але їм не вистачило коштів. Цікаво, що за тисячу рублів її було куплено жителями нашого села, яке на той час називалось Вацьків та відносилось до Житомирського повіту. «Вікові стіни» були перевезені до нашого села і з них було споруджено гарну, високу, простору церкву із дзвіницею, яка продовжила виконання своєї духовної місії до 1943 р. (була спалена).

1 вересня 1902 р. при храмі відкрито церковно-приходську школу для хлопчиків і дівчаток.

Отже, як писав автор статті «Освящение церкви», хіба тільки Кафедральний собор перевершував нову церкву по красі та величності. Жителі

міста та навколишніх сіл отримали змогу відвідувати теплий храм, а діти ще й можливість ходити до церковно-приходської школи. Окрім того, в Хрестовоздвиженському приході були приписні церкви (Св. В'ячеслава і Людмили в селі Крошня, Свято-Миколаївська в селі Псище), які теж відігравали важливу духовну та просвітницьку роль на місцях.

З фотографії Хрестовоздвиженської церкви 1926 р. добре видно, що на будівлі вже відсутні церковні атрибути. Церква зазнала тієї ж гіркої участі, що і багато інших культових споруд у роки безоглядної і безглуздої боротьби з релігією – на десятиріччя перетворилася у господарський склад.

У 1942 р. у Хрестовоздвиженському храмі поновилися богослужіння. У липні 1943 р. німецька окупаційна влада передала його Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ). Зі знайдених світлин того часу із зображенням храму зрозуміло, що його архітектура цікавила і німецьких солдат.

17 червня 1944 р. був підписаний акт про передачу приміщення міськвиконкому з метою використання для державних потреб. Міська рада вирішує розмістити в ньому галантерейну базу, пізніше по непотрібності вирішили знести, і вже навіть була дана команда місцевому гарнізону підірвати її, але потім все ж таки вирішили використовувати будівлю під музей природи.

У 1970 р. Хрестовоздвиженська церква була передана краєзнавчому музею Житомира. У 1985 р. році почали реконструкцію церкви під Музей природи.

З 1987 р. в будівлі храму розмістили відділ природи обласного краєзнавчого музею – «Музей природи». На місці нижнього храму встановили скелет мамонта, помістили колекцію мінералів і корисних копалин Житомирської області.

Отже, за радянських часів давня церковна святиня існувала під личиною хранителя давнини; у колишньому вітварі відтворили кут Поліської природи і поставили опудала різних птахів і тварин.

Надія на відновлення діяльності церкви з'явилася у житомирській церковній громаді після президентського указу від 21 березня 2002 р. № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій».

Ситуація з передачею культової споруди провокувала численні звернення керівництва єпархій УПЦ і УПЦ КП до органів виконавчої влади з вимогою передати храм віруючим аж до організації хресного ходу УПЦ до приміщення облдержадміністрації.

11 листопада 2008 р. було проведено Хресну ходу у Житомирі. Продовжилась боротьба місячною «блокадою» обласної ради за допомогою пересувної церкви-намету на площі Корольова.

До передачі споруди, у наметовому храмі біля стін Хрестовоздвиженської церкви щонеділі звершувалася Божественна літургія, за якою молилася громада храму.

8 вересня 2011 р. відбулась шоста сесія Житомирської обласної ради VI скликання, на якій було прийнято рішення: «Передати безоплатно зі спільної

власності територіальних громад сіл, селищ, міст області у власність Житомирській єпархії Української Православної Церкви приміщення відділу природи обласного краєзнавчого музею Житомирської обласної ради (колишньої Христо-Воздвиженської церкви).

Кам'яний хрест, що стояв у дворі передали у жіночий монастир с. Червоне Андрушівського району, але за наполяганням відомого житомирського краєзнавця Г. Мокрицького повернуто під охорону одному з об'єктів управління будинками облради. Цей кам'яний хрест, датований 1612 р. На ньому збереглися вибиті рунічні написи, які були розшифровані. Написано, що тут поховано Івана, прізвище не читається, 1612 рік. Поки що це найстаріший артефакт Замкової гори в місті Житомир: документовано й доведено.

Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор міста Житомира – унікальна за своєю історією та художніми особливостями пам'ятка архітектури XIX століття.

Собор має найвищу дзвіницю в місті. У храмі є древні ікони та єдине настінне зображення священномученика Павла Гордовського.

Співає чоловічий хор, що створює особливу атмосферу, подібну до тієї, яка панує в чоловічих монастирях. Шість років тому тут створено першу в Житомирі православну церковну громаду глухонімих. Для них служби ведуться мовою жестів. У храмі відправляється служба за мир в Україні. При храмі діє недільна школа для дітей і дорослих.

Дана робота є маленьким промінчиком у дослідженні маловідомих сторінок пов'язаних з історією церкви і закликає до більш фундаментального вивчення цієї теми та видання окремої праці про Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. З тайни віків. Радянська Житомирщина. 1987. С. 24.
2. Освящение новой каменной Воздвиженской церкви. Вольнь. 1900. № 265. С. 2.
3. Освящение церкви. Вольнь. 1900. № 271. С. 2.
4. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. I. С. 63.

Людмила Мосійчук

ліцеїстка 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат
для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради,

(науковий керівник:

учитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПІДПОРЯДКУВАННЯ с. ГРУД НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ

Груд – одна із поширених назв населених пунктів Полісся. Для знавців топоніміки смисл цього слова скаже не лише про його етимологію, а й про спосіб життя мешканців, особливості заселення тощо. Адже цей топонім вбирає

в себе поняття: «поле, поросле лісом-молодняком, рілля із затверділим ґрунтом», колись покинуті і знову заселені новими мешканцями.

Ніколи село Груд, засноване 1868 р. [2], не втрачало своєї назви, хоча часи, особливо радянські, до невпізнанності міняли найменування багатьох населених пунктів Житомирщини, як і в Україні в цілому, або дотла знищували й самі, колись заможні поселення з не менш давньою, ніж Груд, історією.

У нинішні часи розбудови Української держави актуальність теми є досить очевидною, оскільки стосується адміністративно-територіальних змін сьогодення, перейменування населених пунктів, вулиць тощо.

За даними інтернет-ресурсів, на сьогоднішній день Груд – село, розташоване за 13 км на південний захід від районного центру та залізничної станції Новоград-Волинський, нараховує до 500 мешканців [2].

У томі «Житомирська область» колективного видання «Історія міст і сіл Української РСР» Груд із селом Багатим згадується лиш раз як одне із сіл, що входять до Великомолодьківської сільради Новоград-Волинського району [3, с. 483].

Певну інформацію про адміністративне підпорядкування села Груд та зміни у складі його населення ми можемо почерпнути зі статистичного збірника 1906 р. «Список населенных мест Волынской губернии» [5].

Можливість ознайомитись із коротким змістом офіційних рішень влади щодо змін адміністративно-територіального підпорядкування Груду в період від кінця XVIII-го й до початку XXI століття надає Довідник «Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795–2006 рр.» [1]. Стислу історичну довідку про населений пункт знаходимо в «Історико-географічному словнику Житомирщини», авторами якого є відомі дослідники історії рідного краю М. Ю. Костриця і Р. Ю. Кондратюк [4]. Короткі дані про сучасне село, його розташування, склад населення, господарську спеціалізацію містяться в інтернет-ресурсах [2].

Як бачимо, відомостей про с. Груд не надто багато тому, користуючись достатньо обмеженою джерельною базою, у цій статті ми ставимо собі за мету – здійснити спробу впорядкувати зібраний нами матеріал про зміни в адміністративному підпорядкуванні села.

Як вказують історичні джерела, Груд входив до складу Пищівського маєтку поміщиків Чарторийських та Потоцьких у Новоград-Волинському повіті [4], утвореному згідно Іменного Указу Імператриці Катерини II «Об учреждении Волынской губернии в составе 13 уездов» від 5 липня 1795 р. [1, с. 512]. Центром Волинської губернії мав стати Звягель, перейменований з цієї нагоди на Новоград-Волинський, однак через відсутність у ньому відповідних адміністративних приміщень губернські установи було розміщено в Житомирі.

Остаточо формування адміністративно-територіального устрою нашого краю завершилось за правління Павла I згідно грудневого 1796 р. Указу «О новом разделении Государства на Губернии» і серпневого Указу 1797 р., який визначив адмінустрій Волинської губернії у складі 17 повітів [1, с. 6–7].

Сформований при Павлі I територіальний устрій з незначними змінами в межах повітів та волостей проіснував до початку ХХ століття, хоча волосна система, яку від 1861 р. було поширено на всю губернію, зазнавала значних змін в подальші роки й стабілізувалась лише на початку 80-х рр. ХІХ ст. [1, с. 7].

Перші офіційні відомості про Груд, які нам удалося отримати, стосуються 1899 року, коли село складалось із 89 дворів та 456 мешканців [4]. На 1906 р. у селі Груд Піщевської волості, згідно списку населених місць Волинського губернії, нараховувалось 99 дворів і мешкало 557 осіб [5].

На 1911 р. село складалось зі 110 дворів, де проживало 603 мешканці [4], для задоволення релігійних потреб яких 1913 року було збудовано дерев'яну Михайлівську церкву, яка функціонує й донині.

До 1923 р. Груд продовжував знаходитись у складі Піщівської волості Новоград-Волинського повіту [1, с. 254]. Нічого не змінила у підпорядкуванні села Постанова ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Волині» від 7 березня 1923 р., відповідно до якої встановлювались нові адміністративно-територіальні одиниці – окружні (повітові) центри й округи (повіти), з яких до Житомирської округи входило 14 районів (у їх числі – Новоград-Волинський і Пищівський), до Коростенської – 11 районів [1, с. 515]. Груд підпорядковувся Піщеву, який до осені 1925-го мав статус центру Пищівського району [1, с. 407].

Після прийняття 3 червня 1925 р. Постанови ВУЦВК «Про ліквідацію губернь й про перехід на трьохступеневу систему управління» розпочався черговий етап адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка із 1 серпня підпорядкувала новоутворені округи безпосередньо Харкову. Від 15 червня 1925 р. територію УССР поділено на 41 округу, в т.ч. – Бердичівську, Білоцерківську, Житомирську та Коростенську [1, с. 523], відбулись зміни й у межах районів.

15 вересня 1925 р. згідно із Протоколом засідання Малої Президії ВУЦВК № 17/222 «Житомирську округу перейменовано на Волинську із залишенням Житомира окрцентром» [1, с. 525]. Зміни не оминули й Груд – від 23 вересня 1925 р. село було переведено у підпорядкування Тожирської сільської ради Ярунського району [1, с. 254].

Після виходу Наказу Волинського окружного виконавчого комітету за № 23 «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Волинської округи» від 28 вересня 1925 р. [1, с. 526] Груд був виведений із підпорядкування Тожирської сільради, а 27 жовтня 1926 р. в ньому було утворено власну, Грудську, сільську раду, до якої входило 129 дворів із 695 жителями [1, с. 144].

Через п'ять років система адміністративно-територіального устрою знову зазнала кардинальних змін. 2 вересня 1930 р. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» скасовувався поділ УСРР на округи, а від 15 вересня 1930 р. встановлювались 503 окремі адміністративні одиниці. 18 міст, у т.ч. й Житомир та Бердичів, підпорядковувались безпосередньо столичному центру [1, с. 533]. 1932 р.

Постановою 4-ї позачергової сесії ВУЦВК двоступеневу систему реорганізовано, створювались 5 областей і поновлювалась округи.

За Постановою Президії ВУЦВК «Про розукрупнення районів УСРР» від 22 січня 1935 р. Житомирська міськрада обласного підпорядкування та 29 районів (зокрема й Новоград-Волинський та Ярунський, у складі якого Груд залишався до 4 червня 1958 р.) увійшли до Київської області [1, с. 537].

4 травня 1935 р. за Постановою ЦВК УСРР «Про утворення округів на території Київської і Вінницької областей» утворювались 6 округів. До Київської області увійшов Коростенський округ з 9-ти районів, Новоград-Волинський – із 6-ти районів, в числі яких – Новоград-Волинський та Ярунський [1, с. 539].

1937 р. було визнано доцільним повернутись до поділу на області й райони, а 22 вересня 1937 р. у зв'язку із розукрупненням областей в УРСР вийшла Постанова ВЦВК СРСР «Про поділ Харківської області на Харківську й Полтавську, Київської – на Київську й Житомирську, Вінницьку – на Вінницьку й Кам'янець-Подільську», за якою до складу новоутвореної Житомирської області з Київської було виділено 3 міста (Житомир, Новоград-Волинський, Коростень) і 21 район, серед яких і Новоград-Волинський [1, с. 540].

На 1941 р. у село вже мало 172 двори із 763-ма жителями [4].

По завершенню війни 7 червня 1946 р. згідно із *Указом Президії УРСР «Про збереження історичних найменувань та уточнення й впорядкування існуючих назв сільрад і населених пунктів Житомирської області»* перейменовано та уточнено назви 136-ти населених пунктів [1, с. 543–547]. До їх числа потрапило й село Тожир Ярунського району, сільраді якого до середини 20-х років підпорядковувалось село Груд. Прадавня назва села – Тожир, очевидно, якимось дивним чином не вписувалась у плани будівництва комунізму, тому Тожиру й надали більш підходящу назву – Борисівка, а відповідно – Тожирська сільрада стала Борисівською того ж таки Ярунського району [1, с. 544].

Під час хрущовських реформ згідно з *Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про укрупнення сільських рад по Житомирській області»* від 11 серпня 1954 р. Грудську сільраду було поставлено перед фактом необхідності «об'єднання з Великомолодьківською сільською радою із підпорядкуванням їй села Груд» [1, с. 58] Такою ж була доля іще десяти сільрад Ярунського району Житомирської області [1, с. 548–551].

4 червня 1958 р. *Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Новоград-Волинського району Житомирської області»* він знову з'являється на карті Житомирщини у складі, як записано в документі: «с-р Новоград-Волинської м-р та Ярунського району. Останній ліквідовано» [1, с. 558]. Згідно із впроваджуваними змінами Груд разом із Великомолодьківською сільрадою у червні 1958 р. увійшов до Новоград-Волинського району [1, с. 58].

Повернення до попереднього адміністративно-територіального устрою відбулося вже із приходом Брежнєва – на початку 1965 р. було проведено

розукрупнення, внаслідок якого частину сілрад виведено із Новоград-Волинського району, після чого його склад і межі в основному стабілізувались.

Протягом 80-х – 90-х рр. минулого століття відбулись незначні зміни у внутрішній адміністративній мережі, які не зачепили Груда.

Зібраний і представлений матеріал, на нашу думку, має спонукати кожного небайдужого до проблем сьогодення під час повернення крізь прірву століть у минуле не лише відчутти свій нерозривний зв'язок із попередніми поколіннями українців, а й заходитися відновлювати-таки і нашу історичну пам'ять, і національну самосвідомість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795–2006: Довідник: Офіційне видання / Упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. Житомир: Волинь, 2007. 620 с. 11 схем.

2. Груд. URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>.

3. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голова головної редкол. П. Т. Тронько. Київ : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1968. Т.: Житомирська область. 1973. 726 с.

4. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини: у 3 т. Ін-т історії України НАН України, Ін-т географії НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. геогр. т-во, Житомир. наук.-краєзнав. т-во дослідників Волині. Т. 1: Абрамок-Йосипівка. Житомир: [б. в.], 2002. 128 с.

5. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография. 1906. 222 с.

Ірина Існюк

ліцеїстка 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради
(науковий керівник:
вчитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ЖИТОМИРЩИНА

Вивчаючи історію України і нашого краю на уроках й на заняттях гуртка історичного краєзнавства, ми з однокласниками неодноразово переймалися питанням, чому український народ, який століттями проживає на власній землі, на початку ХХ століття втратив шанс побудувати свою державність, яку відновили польський, фінський чи прибалтійські народи, вирвавшись із російської неволі?

Побувавши під час екскурсій вулицями рідного міста у краєзнавчому музеї, Державному архіві Житомирської області, Житомирській обласній науковій бібліотеці імені Олега Ольжича, поблизу будівлі, що зараз стоїть на місці приміщення Дворянського зібрання, де перебувала Українська Центральна Рада на початку березня 1918 р., наша група 10-го історичного класу, що входить до гуртка історичного краєзнавства Житомирського обласного центру туризму та

краєзнавства, поставила собі за мету дослідити діяльність Центральної Ради та її вплив на процеси українського державотворення, в тому числі – і на наш край.

Під час занять гуртка у Державному архіві Житомирської області з допомогою головного спеціаліста архіву, відомого краєзнавця Р. Ю. Кондратюка ми дізналися про обставини перебування Центральної Ради на Житомирщині, які він разом із Головою Товариства дослідників Волині М. Ю. Кострицею ґрунтовно дослідили ще в перші роки незалежності України й у червні 1997 р. представили на Всеукраїнській краєзнавчій конференції «Українська національна ідея: історія і сучасність», що присвячувалась 80-річчю Української революції, 90-річчю від дня заснування «Просвіти» та 90-іччю від дня народження Олега Ольжича.

Багато цікавої інформації ми отримали у краєзнавчому відділі обласної наукової бібліотеки, в бібліотеці нашого лицею-інтернату та в інтернет-ресурсах.

Із початком Лютневої революції в Росії українські політичні сили здійснили спробу реалізувати одвічне прагнення українського народу про відновлення Української держави. Але російські органи влади: і Тимчасовий уряд, і Ради робітничих і солдатських депутатів визнавали за Україною лише право на національно-культурну автономію, що вже не відповідало стану українського руху.

У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» Голова Української Центральної Ради, утвореної 4 березня 1917 р. як представницький орган українських політичних сил соціалістичної орієнтації: ТУП, УСДРП, УПСФ, УПСР, Михайло Грушевський писав: «Українська територія має бути організована на основах широкого демократичного ... громадського самоупорядкування від самого поду (земської одиниці) аж до верху – до українського сейму. Вона має вирішити у себе вдома справи економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатись своїми дорогами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію, суд» [4, с. 112].

Добу Центральної Ради, залежно від домінуючих у державотворчому процесі ідей, фахівці поділяють на два етапи: автономістський (березень 1917 року – січень 1918 року) та самостійницький (січень–квітень 1918-го року) [2, с. 305].

Для об'єднання національно-визвольних сил України, визначення політичної програми Центральної Ради, надання їй статусу легітимної загальноукраїнської представницької влади 6–8 квітня 1917 р. в Києві було проведено Український національний з'їзд (конгрес), який визнав владу Тимчасового уряду та визначив основні принципи державотворення: національно-територіальну автономію в федеративній Росії, організацію Краєвої ради.

У середині травня 1917 р. делегація УЦР поїхала до Петрограда на переговори, після яких В. Винниченко з гіркотою констатував: «Але ... навіщо посилати делегацію випрохувати милости в цих віковічних ворогів нашого

народу? Не проханнями, не переговорами ... треба з ними балакати, а кулаком!» [3, с. 174].

Висловлюючи підтримку Центральній Раді, народні маси спрямовували її у бік більш радикального вирішення як соціально-економічних, так і національно-політичних питань. Найвиразніше це проявилось під час проведення військових з'їздів, адже саме на II-му військовому з'їзді й було проголошено I Універсал [3, с. 225], після чого 15 червня 1917 р. утворено й український уряд – Генеральний секретаріат, до якого входили 9 генеральних секретарів на чолі з В. Винниченком.

Після кожного Всеукраїнського з'їзду Центральна Рада вводила до свого складу їх представників і до середини липня 1917 р. її чисельність досягла понад 822 чоловік, близько чверті з яких належало російській, польській, єврейській та ін. неукраїнським партіям, яким вона обіцяла широку культурну автономію [9, с. 302].

Пошуки нових компромісів із Петроградом призвели УЦР до II-го Універсалу, розколу українського визвольного руху, виступу самостійників і «Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду в Україні» від 4 серпня 1917 р., де Україні відводили п'ять неповних губерній із дев'яти, незважаючи на всі наукові аргументи щодо української ідентичності їх населення.

Проведення Центральною Радою З'їзду народів Росії 8–15 вересня 1917 р. на основі ідей федералізму теж не зустріло підтримки Тимчасового уряду.

Сформувавши власні органи влади, підтримуючи українізацію всіх сфер життя, займаючись активною законотворчою діяльністю, Центральна Рада здійснювала значний вплив на ситуацію в українських губерніях, зокрема й на Житомирщині, свідченням чому є скликання губернських українських з'їздів, поява осередків національного відродження в Житомирі: відновлення діяльності «Просвіти», організація Волинської Української Ради в Житомирі, видання українського часопису «Громадянин», створення Житомирської філії клубу Павла Полуботка, створення українізованого полку Петра Сагайдачного в Житомирі, проведення селянських, церковних, учительських з'їздів, святкове проголошення III Універсалу в Житомирі, підтримка українських партій на виборах до Українських Установчих Зборів, а на початку січня 1918 року – провал спроби більшовиків встановити радянську владу в Житомирі [1] тощо.

Засудивши більшовицький переворот в Петрограді як антидемократичний, УЦР створила Комітет охорони революції в Україні і 7 листопада видала Третій Універсал, який проголосив УНР у складі Росії, не зумівши розгледіти, що більшовики встановлювали диктатуру, несумісну з демократією.

Розпочавши 5 грудня 1917 р. наступ на УНР після Ультиматуму Раднаркому Росії Центральній Раді, більшовики 11 грудня на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові проголосили радянську владу.

В умовах погіршення військово-політичної ситуації 9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Четвертий Універсал, який проголосив незалежність УНР. Це стало підставою для підписання 27 січня 1918 р. Берестейського договору між УНР та Четвертим союзом, про надання їй військової підтримки.

Вийшовши із Києва під обстрілом більшовицьких військ Муравйова, Центральна Рада прибула до Житомира, де за спогадами Всеволода Петріва, *«між військовими ешелонами... стояв потяг з Центральною Радою та самим Головою, перебуваючи на запасній колії залізничної станції з 28 до 30 січня»* [5, с. 6].

Незважаючи на постійні переїзди, Мала Рада продовжувала державницьку діяльність. 29 січня 1918 р. перерозподілено обов'язки в уряді. 30 січня прийнято відозву до народу України та деякі закони, зокрема, й земельний, обговорено питання про звернення до Німеччини за військовою допомогою [5, с. 6].

Після переїзду Центральної Ради до Коростеня 12 лютого 1918 р. вирішено перейти на григоріанський календар, затверджено державний герб України, впроваджено загальноєвропейський час.

11 лютого 1918 р. під натиском союзницьких австро-німецьких військ і куреня П. Болбочана Житомир було звільнено від більшовиків, а 13 лютого УЦР повернулася до нашого міста і прийняла низку законів: 1 березня – про грошову одиницю – гривню; 2 березня – ухвалено закон про громадянство УНР; 6-го – про адміністративно-територіальний устрій, який скасовував губернський поділ і вводив поділ на 32 землі (Житомир ставав центром Болохівської землі) [6, с. 264].

У першій декаді березня засідання Малої Ради в Житомирі відбувались майже щоденно. Цього разу вона розміщалась у одному з найкращих приміщень міста – будинку Дворянського зібрання на Великій Бердичівській вулиці.

Під час перебування в Житомирі М. Грушевський написав працю *«Українська самостійність та її історична необхідність»*, де пояснював проголошення самостійності України *«потребою укладення миру задля рішучої політичної боротьби з походом Великої Росії на Україну»* [7, с. 28].

Умови, в яких Центральній Раді доводилося творити державне життя, дослідники історії називають винятково несприятливими: впродовж багатьох століть українці підпадали під сильний асиміляційний тиск; історична пам'ять значної частини народу була практично знищена; серед населення найбільших міст та індустріальних центрів України українці перебували у меншості; національно свідомі еліта не могла успішно виконувати роль національного провідника через брак політичного й господарського досвіду. Поразка Центральної Ради у війні з більшовиками зумовлена як із затягуванням соціально-економічних перетворень, так і невдалою військовою політикою, а ефективністю більшовицької пропаганди.

Визначаючи роль Центральної Ради в Українській революції, О. Субтельний підкреслив, що вона *«перетворила українське питання на одне із ключових питань революційного періоду. Своєю діяльністю вона нарешті поклала край поширеним сумнівам щодо факту існування українського народу»* [9, с. 308]. Житомирщина активно підтримувала українську владу, що на початку 1918 р. працювала в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блашкевич С. Е., Кондратюк Р. Ю. Українська національно-демократична революція на Волині. *Українська національна ідея: історія і сучасність*: Науковий збірник / відп. редактор М. Ю. Костриця. Житомир: Журфонд, 1997. С. 3–5.
2. Бойко О. Історія України. Київ: Академвидав, 2014. 534 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. Репринтне видання 1920 року. Київ: Політвидав України, 1990. 348 с.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
5. Костриця М. Ю. Законотворча діяльність Центральної Ради на Житомирщині. *Українська національна ідея: історія і сучасність*: Науковий збірник / відп. редактор М. Ю. Костриця. Житомир: Журфонд, 1997. С. 5–7.
6. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. Житомир: М. Косенко, 2006. С. 453 с.
7. Лавринович М. І., Махорін Г. Л. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітньої школи. Житомир: Полісся, 2008. 118 с.
8. Махорін Г. Л. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині: монографія. Житомир: ФОП Євенок О. О., 2017. 209 с.
9. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

Яна Островська

учениця 9 класу Вересівської ЗОШ I–III ступенів Житомирського району

(науковий керівник:

учитель історії **Шинкарук Р. Р.**)

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ГОЛОС ПОНЕВОЛЕНОЇ КРАЇНИ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю більш ґрунтовного вивчення даного питання на основі аналізу наукових джерел, залучення фактичного матеріалу і потребою детальнішого висвітлення ряду аспектів проблеми, а також аналізу культурно-освітньої та наукової діяльності університету у їх взаємозв'язках з іншими вищими українськими навчальними закладами.

Історіографія з даної теми містить в собі велику кількість наукових праць, статей, збірників документів. Ґрунтовними працями з вивчення даної теми є праці Симона Наріжного «Українська еміграція» та Михайла Присяжного «Університет між двома епохами, або Вітальне слово на честь 70-річчя унікальної української інституції в Мюнхені».

Метою роботи є вивчення і відтворення цілісної картини науково-освітньої та культурної діяльності української інтелігенції в еміграції, її роль в створенні одного з найбільших навчальних закладів в діаспорі.

Упродовж століть українці емігрували до країн Європи, Азії, США, Канади, інших континентів. Протягом 20–30-х років ХХ ст. остаточно визначилися основні центри зосередження української політичної еміграції в країнах Європи. Саме вони стали осередками розвитку української політичної

думки за межами України, і саме їх діяльність нагадувала про існування українського народу. В більшості європейських держав досить мало знали про Україну, не сприймали її як геополітичну одиницю та не переймалися українським питанням. Погляди на українство, як на явище малозначуще, цілком відповідали проімперській концепції Заходу щодо розвитку колоніальних територій як таких, що нездатні до самостійної державності [1, с. 45–47].

Український вільний університет – єдиний у світі україномовний університет поза межами України. Університет заснований провідними діячами та науковцями, які брали участь у подіях створення та захисту Української Народної Республіки, а після її занепаду виїхали в екзил.

Незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові та організаційні проблеми, УВУ поступово перетворювався в справжній вищий науковий заклад. Хоч віденський період діяльності тривав не досить довго, проте його культурно-політична й науково-просвітницька значимість була надзвичайно важлива для розвитку української науки. Систематичні лекційні курси та організаційні заходи для їх забезпечення розпочали новий період в історії становлення університету. Це усвідомлювали й керівники закладу, про що переконливо свідчать протоколи засідань Ради. Практично на кожному з них розглядалося питання про перенесення Українського вільного університету до Праги [2, с. 7–8].

Загальний характер празької доби значно різнився від віденської. У Відні малий гурток українських вчених, переважно із Західної України, заклав маленький університет для невеликої групи українських студентів. У Празі цей університет не лише виріс, а й набув характеру самостійності, став українським університетом, що об'єднував учених та студентів цілої України, католиків і православних.

Якщо у празький період основним напрямом діяльності університету був педагогічний, то у мюнхенський період переважає науковий. Зокрема, започатковується ряд науково-дослідних інститутів – суспільно-економічний, психологічний, літературознавчий, ведеться значна видавнича робота [5, с. 28–29].

Український вільний університет був заснований як підґрунтя для збереження і розвитку української освіти та науки, з огляду на потреби міжвоєнної української еміграції. У перспективі в будь-який сприятливий момент він мав переїхати на українську землю, де він найбільше потрібний. Але сталося так, що протягом майже чверті століття (1921–1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишався єдиним українським університетом в світі, хоч і недержавним, але вільною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині. Своєю діяльністю він здобув авторитет

й міжнародне визнання. Його керівники, викладачі стали першими будителями національної свідомості за межами своєї Батьківщини. Вони у будь-який спосіб поширювали ідеї волі та незалежності українського народу як за кордонами, так і на рідних землях. Вони розуміли, що лише університет може поповнити ряди молоді інтелігенції, якої завжди дуже бракувало. Майже одночасно, в тому самому році, сформувалася Організація Українських Націоналістів, очолена Євгеном Коновальцем, саме випускники УВУ активно поповнювали її ряди [3, с. 35–47].

Крім того, тисячі випускників, які оселилися в містах Америки й Канади, протягом другої половини ХХ ст. створювали політичні та громадські організації, українські суботні школи, молодіжні й спортивні товариства, фінансові інституції. Все це робилося з однією метою – бути науковим мостом між світом діаспори і сучасною Україною. Від самого початку місією Українського вільного університету були освіта української молоді та розвиток української науки за кордоном. Саме його випускники доклали чимало зусиль до об'єднання світової української спільноти й утворення найвищих установ закордонного українства, а саме Світового Конгресу Українців, Українського Конгресового Комітету Америки, Світової Федерації Українських Жіночих Організацій. Ці інституції не лише презентують нашу спільноту у світі, але й координують та направляють усю діяльність громад. Виробилися певна й стала університетська практика за зразком західноєвропейських університетів, але на ґрунті національному, українському [4, с. 215].

Отож, Український вільний університет – перший вищий навчальний заклад українців, які опинилися в еміграції після подій української революції 1917–1921 рр. Його діяльність спрямовувалася на виховання в середовищі еміграційної української молоді тих, кому належало здобувати незалежність своєї батьківщини та виводити її на європейський рівень. Крім цього, УВУ сприяв репрезентації української науки, а отже і України, на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берко П. Визвольні змагання українського народу (1917–1921) та їх висвітлення в працях вчених Українського Вільного Університету. *Наук. зб. УВУ*. Мюнхен – Львів, 1993. Т. 16. С. 57–66.
2. Василенко В. Наукова, освітня та видавнича діяльність української еміграції в Німеччині в 1945–1951 рр. *Борисфен*. 1998. № 5. С. 19.
3. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 83 с.
4. Гаранін О. Про деякі напрями діяльності Українського Вільного Університету на шпальтах української періодичної преси (1992–2002). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 2. С. 214–220.
5. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Т. 2. Роки 1952–1975. Мюнхен: Вид-во. Олени Теліги, 1998. 128 с.

Єлизавета Тимофєєва

учениця 9-Б класу Житомирської міської гімназії № 3
(науковий керівник: канд. іст. наук, вчитель історії Огієнко О. В.)

УСНА ІСТОРІЯ РЕПРЕСІЙ 30-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ЖИТОМИРЩИНІ (ЗА СПОГАДАМИ РОДИНИ СОКОЛОВСЬКИХ)

У сучасній вітчизняній та світовій науці усна історія є загальноновизнаним та досить популярним методом і джерелом дослідження. Уже більше десятиліття українські фахівці підтверджують цінність свідчень усної історії як вартісних історичних джерел, зміст яких адекватно співвідноситься зі змістом архівних документів [8, с. 7]. В тому числі це стосується й вивчення репресій 30-х років ХХ ст. Спогади відносять до виду джерел і пам'яток історії, створених окремими особами та групами жертв радянського державного терору (приватні джерела) [11, с. 25].

Активно залучені до реалізації усноісторичних досліджень і загальноосвітні навчальні заклади. Наприклад, через український освітній проект «Усна історія», який популяризує використання цього методу саме учнями та вчителями під час вивчення новітнього періоду в школі, адже це дозволяє краще розуміти історію у співвідношеннях та мультиперспективності [10]. Також восени 2019 р. Національний музей історії України провів Всеукраїнський конкурс творчих робіт дітей та молоді «Україна в родинних історіях», покликаний пробуджувати у молодого покоління відчуття причетності до загальноукраїнського поступу у здобутті свободи – через історію своєї родини, єднати локальні історії у всезагальну національну пам'ять, формувати цілісне бачення історії нації – через життєпис волелюбних родин [16]. Також важливим є те, що загалом останні 20 років в Україні кількість охочих заглибитися в історію власної родини стрімко зростає [6].

Щоб у своєму дослідженні використати метод усної історії, ми звернулися до наукових розробок Г. Грінченко, І. Ребрової, І. Романової [3], О. Кісь [8], О. Годованської [2], Д. Веденєєва [1].

Серед поширених у сучасній науці способів конструювання історії на базі усних свідчень ми зупинилися на найбільш популярному, коли головна роль належить «голосам» самих оповідачів при мінімізації коментарів і наукової інтерпретації дослідника [3, с. 175].

Протягом останніх десятиліть вийшла друком значна кількість наукових праць із проблем незаконних репресій та реабілітації їх жертв [1]. Вітчизняні науковці з'ясували специфіку репресій та «Великого терору» у більшості регіонів України [5, с. 211]. У цій розвідці використано напрацювання щодо Житомирщини таких вчених, як Л. Гуцало [4], Л. Копійченко та Є. Тіміряєв [9], Г. Папакін [11], Т. Рафальська [13].

Як відомо, у 2015 р. Україна засудила злочини комуністичного тоталітарного режиму Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [7].

Мета цього дослідження: на прикладі спогадів Франца Антоновича Соколовського, записаних зі слів його доньки, проілюструвати особливості перебігу політичних репресій 1930-х рр. на Житомирщині.

Житомирська область як адміністративно-територіальний регіон утворена відповідно до постанови ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. у розпал «Великого терору». На той час політичні репресії на її теренах набули широкого розмаху. До створення області рішення про засудження жителів Житомирщини по політичним мотивам приймалися трійками при УНКВС Київської та Вінницької областей. Розстрільні вироки виконувалися в Києві, Умані, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві, Вінниці [9, с. 222–223].

Дослідники звертають увагу на те, що перебіг репресій на Житомирщині визначався рядом особливостей регіону. По-перше, прикордонне розташування Житомирщини у 1920–1930-х рр., значна кількість військових частин були підґрунтям для «викриття» шпигунів іноземних розвідок, різноманітних антирадянських, контрреволюційних і шпигунських організацій як серед військовослужбовців різних рангів, так і цивільного населення. По-друге, багатонаціональність області зумовила широкий розмах «національних операцій». Фабрикація справ за національними лініями призвела до знищення значної кількості поляків, німців, чехів, євреїв та представників інших національностей області [9, с. 222–223]. Загалом, ці два чинники – географічне розташування (прикордоння СРСР) та етнічна строкатість населення – поєднували Житомирщину, Київщину та Поділля [5, с. 221, 229]. Репресії в 1930-ті рр. також були пов'язані з примусовою колективізацією [9, с. 222–223]. «Куркульські» масові каральні акції призвели до трагедій у більшості селянських господарств [5, с. 229].

На початку 1930-х рр. радянським керівництвом було проведено ретельне обстеження стану роботи з національними меншинами прикордонної смуги республіки. Було відмічено, що колективізація польських, німецьких, чеських сіл тут здійснювалася повільнішими темпами, ніж українських, оскільки національні ради нібито «засмічені класово ворожими елементами» [13, с. 91]. Національні меншини Житомирщини становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18%. Цей аспект зумовив те, що ще до початку Великого терору Житомирщина зазнала репресій за етнічною ознакою [4, с. 50]. Відбувалося масове переселення поляків і німців із прикордонних районів у віддалені регіони СРСР, «чистки» за національною ознакою, особливо поляків [4, с. 50; 13, с. 91].

Франц Антонович Соколовський народився у 1905 р. Родина Соколовських проживала у селі Поліянівка (зараз – Новоград-Волинський район Житомирської області) ще з середини XIX ст. Його батьки мали 4 дітей – Франца, Марію, Фаустину та Петрунелю.

Коли в селі Поліянівка розпочалися репресії, у родини Соколовських забрали будинок та землю. Батьків Франца Антоновича виселили в стару баню. Обійстя Соколовських влада відібрала нібито під будівництво школи, але її так і не звели.

Сестру Франца Антоновича Марію з чоловіком Адамом та двома дітьми 2-х і 5-ти років відправили в Казахстан будувати землянки. Через два дні дороги сім'ї вдалося втекти. До Поліянівки поверталися два місяці вздовж залізничних шпал. Другу сестру Фаустину відіслали в Сибір в Читинську область. Сестра Петрунеля разом із чоловіком встигли переїхати до Києва.

Коли влада забирала Франца Антоновича, його мати поклала йому в торбу 10 золотих рублів і нові чоботи. Разом з іншими репресованими у товарному потязі їх протягом місяця везли до Якутська.

Після прибуття ешалон людей лишили в тайзі, дали лопати, пили і наказали будувати барак. Перші 5 днів їсти не давали. Теплою одягу теж не видали, всі були в тому, у чому їхали, а температура сягала -30°C морозу. Щодня до лісу вивозили мерців, навіть не хоронячи. На шостий день з міста на конях приїхали 5 військових і попросили наглядачів дати 10 працюючих чоловіків для роботи на заводі. Дід Франц потрапив до цієї десятки і був відправлений до Якутська. Оскільки завод знаходився за 100 км, то діставалися туди 2 дні. Репресовані йшли пішки, під час дороги двоє чоловіків впало на землю і не піднялося. Коли вони дійшли до місця призначення Франца Антоновича поселили до бараку разом з українцями та поляками. Він прожив там 1 місяць.

Табір заводських робітників охоронявся не надто суворо, людям дозволялося виходити за його межі у вихідні. В одну з неділь Франц Антонович пішов на ярмарок. Тут він наважився підійти до чоловіка, який стояв біля коней, і попросив купити квиток до Києва. Чоловік зрозумів, що Франц Антонович хоче втекти, і запитав, чому українських людей вивозять сюди. Після короткого пояснення Франца Антоновича чоловік погодився допомогти й придбати залізничний квиток. Для цього довелося віддати останню золоту монету. Далі Франц Антонович продав чоботи, щоб купити хліба в дорогу.

Домовилися зустрітися о третій годині ночі на вокзалі. Франц Антонович утік з робітничого табору і опів на третю вже був на місці зустрічі. Особливої надії не мав, але чоловік все ж з'явився й приніс залізничного квитка. Чоловік порадив Францу Антоновичу ховатися по вагонах. Через відсутність необхідних документів ризик був величезний.

В дорозі Франц Антонович провів місяць і прибув до Києва о першій годині ночі. Три дні пересидів у Києві в сестри Петрунелі. Потім пішов до рідної Поліянівки. Але не залишився там, ховаючись по інших селах. Так минуло три роки. В 1933 р. у Новограді-Волинському його затримали й кинули до карцеру разом з рецидивістами. У цьому відділку працював друг Франца Антоновича, який колись жив в будинку з сім'єю Соколовських. Він допоміг врятуватися від смерті. Франца Антоновича відпустили з документами й направлення на роботу в Житомирський меблевий комбінат. До кінця свого життя Франц Антонович жив у Житомирі і працював на цьому комбінаті. Навіть потрапив на дошку пошани. На місці роботи про його минуле, звісно, не знали.

Про те, що пережив у 1930-х рр., Франц Антонович розказав тільки перед самою смертю своїй дочці. При цьому наказав нікому нічого не говорити.

Соколовська Поліна Францівна розповіла близьким про те, як репресії торкнулися їх родини, лише в зрілому віці (їй було вже за сорок), коли в УРСР розпочалася «перебудова». Так у Соколовських з уст в уста десятиліттями передавалася страшна правда про репресії.

Дослідники усної історії репресій підтверджують, що носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки й пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо й наполегливо просили мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади. Вчені підкреслюють, що у своїх офіційних автобіографіях репресовані, яким вдалося вижити, усіляко приховували факт причетності до тих подій [2].

Ми здійснили пошук інформації про репресованого Франца Антоновича Соколовського на загальнодоступних для широкої громадськості ресурсах. У Вікіпедії в статті про село Полянівку вміщено список репресованих осіб в 1930–1940 рр. Особа Франца Антоновича Соколовського там не згадується. Адже цей список складено на основі даних, уміщених в серії книг «Реабілітовані історією. Житомирська область». Відповідно, у 7 томі цієї серії 2013 р. видання інформації про Франца Антоновича Соколовського немає [14, с. 381–385].

До онлайн-ресурсу – «Національний банк репресованих» – часткова інформація про Франца Антоновича Соколовського була додана в лютому 2019 р. Тут ідеться про те, що 21 березня 1930 р. за постановою опертрійки при Волинському ОВ ДПУ УСРР за антирадянську агітацію його було позбавлено виборчих прав та вислано на Північ [15]. При цьому деякі дані не співпадають з тими, що були надані онукою Франца Антоновича Соколовського: є невелика розбіжність у році та місці народження.

Отже, пам'ять про жах репресій, здійснених тоталітарною комуністичною владою, зберегли тисячі людей. Багатьох очевидців подій уже немає з нами, але вони передали спогади про трагічні 1930-ті рр. своїм дітям й онукам. Сьогодні дослідження істориків, численні розсекречені архівні документи, усна історія очевидців проливають світло на цей злочин проти людяності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веденєєв Д. Незаконні політичні репресії 1920–1980-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/50db659307b77/>
2. Годованська О. Політичні репресії в історичних дослідженнях і колективній пам'яті: конференція у Мінську. URL: <http://uamoderna.com/event/political-repressions>
3. Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.
4. Гуцало Л. Національні меншини Житомирщини у період великого терору. *EMINAK: Scientific Quarterly Journal*. 2018. № 2 (22). URL: <https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/225>
5. Довбня О. Регіональна специфіка «Великого терору» у сучасній українській історіографії. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2018. №1 (49) С. 209–259.
6. Загородня І. Культ предків. *Тиждень*. 2011. № 9 (174 (4 березня)). URL: <https://tyzhden.ua/History/18066>

7. Інформаційні матеріали до 80-х роковин «Великого терору» в Україні. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/informatsiini-materiali-do-80-kh-rokovin-velikogo-teroru-v-ukraini>

8. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. 2006 Т. 11. С. 7–21.

9. Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «Великого терору» на Житомирщині. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації*: матеріали Всеукр. наукової конф. [до 75-річчя «Великого терору» в СРСР], (Київ, 15 березня 2012 р.) / М-во освіти і науки України, Інститут історії України НАН України; [упорд. О. Г. Бажан [та ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 22–25.

10. Освітні проекти в Україні. URL: <https://www.ustnayaistoriya.info/pro-nas/pro-proekt/>

11. Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації*: матеріали Всеукр. наукової конф. [до 75-річчя «Великого терору» в СРСР], (Київ, 15 березня 2012 р.) / М-во освіти і науки України, Інститут історії України НАН України; [упорд. О. Г. Бажан [та ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 13–28.

12. Поліянівка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%>

13. Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 88–102.

14. Реабілітовані історією. Житомирська область: [у 7 т.]. Житомир: Полісся, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т.) / голов.редкол. Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 6 / [обл. редкол.: Балюрко В. С. (голова) та ін.]. Житомир, 2013. 696 с.

15. Соколовський Франц Антонович. Запис №271098. *Національний банк репресованих*. URL: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=271098>

16. Умови участі та детальна інформація про всеукраїнський конкурс «Україна в родинних історіях». URL: <https://nmiu.com.ua/novyny/514-umovy-uchasti-ta-detalna-informatsiia-pro-vseukrainskyi-konkurs-ukraina-v-rodynnykh-istoriakh>

Михайло Ротар

вихованець гуртка історичного краєзнавства КЗ ПО ЖОЦТКУМ ЖОР,
ліцеїст 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих
дітей» Житомирської обласної ради

(науковий керівник:

керівник гуртка історичного краєзнавства КЗ ПО ЖОЦТКУМ ЖОР,
вчитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

МИКОЛА СЦІБОРСЬКИЙ –

ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

До початку 1990-х рр. ім'я Миколи Орестовича Сціборського, українського державного та військового діяча, учасника Першої світової війни, діяча УНР, УВО, одного із фундаторів ОУН, теоретика українського націоналізму, зокрема корпоративного державного устрою, в Україні тривалий час знаходилось під забороною, тому було невідоме широкому загалу українців.

Актуальність роботи полягає ще й у тому, що Сціборський жив і боровся за втілення ідеї Української державності в епоху, подібну нинішній, коли зовнішні вороги роздирали наші землі на частини із метою вирвати в українців історичний шанс на вихід із-під кабальної опіки з боку сусідів-імперіалістів.

Одними із перших, хто в незалежній Україні звернувся до визначення місця постаті М. Сціборського у вітчизняній історії, стали відомі житомирські краєзнавці Р. Ю. Кондратюк та М. Ю. Костриця, які у спільному дослідженні «Велет духу. О. Ольжич і Житомирщина: історико-краєзнавчий нарис» на основі архівних джерел представили нові біографічні факти його життя [5].

Значну частину праці І. Ковальчука та С. Стельниковича «Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 р.» присвячено діяльності групи «Північ»(М), на чолі з Олегом Ольжичем і спробі розкриття обставин убивства Миколи Сціборського й Омеляна Сеника [3].

Вагоме місце у праці Богдана Червака «Український націоналізм. Дослідження, інтерпретації, портрети» відведено фундаментальному твору Миколи Сціборського – «Націократії», де проаналізовано становлення і розвиток українського націоналістичного руху [4].

Мета статті з'ясувати роль і місце діяльності Миколи Сціборського в українському визвольному русі, визначити його теоретичний та практичний внесок у розвиток ідей націоналізму.

Побувавши під час екскурсії вулицями рідного міста біля пам'ятника на могилі М. Сціборського та О. Сеника, наша група 10-го історичного класу, що входить до гуртка історичного краєзнавства Житомирського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, вирішила більше дізнатись про життя й діяльність видатного теоретика й практика українського державотворення.

Під час занять гуртка у Державному архіві Житомирської області з допомогою головного спеціаліста архіву, відомого краєзнавця Р. Ю. Кондратюка нам вдалося ознайомитися зі змістом деяких документів, що стосуються народження та деяких епізодів життя М. Сціборського, пов'язаних із нашим містом.

Із запису у метричній книзі Свято-Успенської церкви Житомира від 30 серпня 1898 р., що зберігається в Держархіві Житомирської області, ми дізнались, що народився Микола Орестович Сціборський 28 березня 1898 р., а його батьки – *«наследственный дворянин, губернский секретарь Орест Михайлович Сциборский и законная жена его Евдокия Евдокимовна (в девичестве Глинка), оба православные»* [1].

Середню освіту хлопець здобував у Житомирській Першій чоловічій гімназії (зберігся журнал успішності з предмету «Закон Божий» за 1914–1915 навчальний рік із оцінками Сціборського) [3, с. 153–154].

17-річний юнак у важкі для російських військ часи відступу 1915 р. залишив гімназію через призов до царської армії [2]. Був двічі поранений у боях, нагороджений орденами Святої Анни 3-го і 4-го ступенів та Святого Станіслава 3-го ступеня, а також Георгіївським хрестом 4-го ступеня [2].

Незважаючи на переважання росіян у Першому лейб-гренадерському полку, в жовтні 1917-го р. найстарший за рангом офіцер – поручник М. Сціборський очолив новостворений Окремий український курінь. Однак наступного ж місяця змушений покинути частину через отруєння газами в бою з німцями [2].

Після лікування М. Сціборський їде до Києва, щоб вступити до лав армії УНР, де здобув неоціненний досвід, знайшов власне покликання, якому віддав життя.

Під час відступу Центральної Ради до Житомира та Сарн, Микола отримав посаду при військовому міністрові О. Т. Жуківському [7], що, безперечно, теж вплинуло на формування у нього державницького світогляду.

Спостерігаючи нездатність Центральної Ради навести лад в Україні, М. Сціборський вітав прихід до влади Павла Скоропадського, за якого отримав посаду помічника повітового коменданта в Козельці на Чернігівщині, а згодом – і повітового коменданта [7]. Однак незгодний із підписанням Скоропадським грамоти про союз із Росією, він у грудні йде до військ Директорії.

У складі Армії УНР Микола посідав різні посади, зокрема 1920 року – ад'ютанта командира 1-го кінного Лубенського полку ім. Максима Залізняка 1-ї бригади Окремої кінної дивізії. Брав участь в осінній кампанії Армії УНР [2]. 21 листопада 1920 р. Сціборський був інтернований до Польщі, а 1924 р. завершив службу старшим ад'ютантом штабу Окремої Кінної дивізії.

Шукаючи своє місце в мирному житті, він вступив до Української господарської академії в Подєбрадах, де успішно навчався і 1929 р. отримав диплом інженера економіки [4, с. 14].

Під час навчання та в подальші роки Сціборський не припиняв політичної діяльності і 1925 р. став одним із організаторів Легії Українських Націоналістів (ЛУН), яка 1929 р. увійшла до ОУН.

Завдяки організаторським здібностям та ідейній переконаності М. Сціборський зумів перетворити ЛУН із неоднорідної за своїм складом (в ній об'єдналися як прихильники Гетьмана П. Скоропадського, так і представники уряду УНР, Союзу Визволення України, Союзу Українських фашистів) в ідеологічно однорідну організацію на базі українського націоналізму.

Розуміючи вагу друкованого слова, у 1930-і рр. Сціборський став одним із засновників «Українського слова» в Парижі, у Празі заснував друкований орган ПУН «Розбудова нації», співпрацював із такими виданнями як «Державна нація», «Сурма» та іншими періодичними виданнями [3, с. 155].

Теоретичні засади українського націоналізму Сціборський виклав у низці праць: «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія», «Національна політика більшовиків в Україні», «Сталінізм», «Земельне питання», «Україна в цифрах», «Демократія». У вересні 1939 р., за дорученням А. Мельника, він розробив проект Конституції України, пропонуючи для української держави «тоталітарний, авторитарний, професійно-становий» устрій [6].

У стратегічній праці «Націократія» Сціборський проаналізував існуючі політичні режими: демократію, соціалізм/комунізм, фашизм, узагальнивши свої

напрацювання й наголошуючи при цьому, що всі устрої мають право на існування.

Розглядаючи підвалини фашизму (на прикладі італійського), він акцентує увагу на тому, що ця ідеологія спрямовує силу нації на присвяту державі праці, сил і жертв, висуває потужну ідею, яка об'єднує націю і спрямовує на досягнення величної мети, критикує надмірний централізм і обмеження прав [4, с. 14].

Характеризуючи ідейні засади й практику московського соціалізму, який як і російський шовінізм, штучно створює собі ворогів, теоретик вказує на його відмінність від українського націоналізму, який закликає до соціального миру й солідарності та спирається на соціально-економічні підстави Націократії як режиму панування нації у власній державі робітництва, селянства й інтелігенції

Аналізуючи сильні й слабкі сторони диктатури, Сціборський критикує панування меншості над народною масою й наголошує на високих духовно-моральних зразках патріотизму народу у критичні моменти історії [4, с. 14].

І хоча не з усіма теоретичними твердженнями М. Сціборського можна згодитись з огляду на історичні реалії ХХ – початку ХХІ ст., однак значна частина його висновків знайшла своє підтвердження як у буремні 1930–1940-і рр. під час боротьби із гітлерівською агресією, так і нині, коли найвідданішими борцями в обороні українських земель виступили народні маси.

Визначивши основні риси тогочасних політичних режимів, видатний теоретик приходять до висновку, що українській еліті не слід копіювати чужі зразки, а у співтворчості із власним народом будувати й оберігати міцну державу, яка має стояти понад класові й партійні суперечності.

Від початку вступу гітлерівських військ в Україну М. Сціборський у складі похідної групи «Північ» вирушив спочатку до Житомира, а згодом мав їхати до Києва, але загинув 31 серпня 1941 р. Тривалий час звинувачення у сумнозвісному житомирському вбивстві двох діячів групи «Північ» ОУН(М) покладались на ОУН(Б), розпалюючи внутрішні суперечності всередині націоналістичного руху. Навіть і нині, зі здобуттям Україною незалежності й відкриттям частини радянських архівів, не вдалось остаточно з'ясувати, хто ж насправді стоїть за смертю О. Сеніка і М. Сціборського: сталінський НКВС чи гітлерівські спецслужби, оскільки російські архіви й досі ховають правду про визвольні рухи.

Підсумовуючи те, що нам дізналися про нашого земляка, видатного теоретика й практика українського державотворення, життя і діяльність якого припала на часи Першої світової війни, Української революції та визвольних змагань 1920–1930-х рр., ми маємо зазначити, що аналізуючи у своїх працях сучасну йому політичну ситуацію та власний досвід практичної діяльності по розбудові української державності, М. Сціборський на десятки років вперед передбачив шлях розвитку майбутньої Самостійної Української Держави, визначивши панування нації у власній державі основною запорукою ідеї поступального розвитку України. Ця ідея залишається актуальною й досі в часи боротьби українців за територіальну цілісність й суверенітет своєї держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Метрична книга Свято-Успенської церкви м. Житомира за 1892–1902 рр. Ф. 72, оп. 1, спр. 1118, арк. 16.
2. Коваль Р. «Багряні жнива Української революції». URL: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva94.html>.
3. Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. Житомир: «Рута», 2011. 186 с.
4. Кондратюк Ю. С. Теорія і практика українського націоналізму Миколи Сціборського. *S.P.A.C.E.* 2017. № 6 С. 13–16.
5. Костриця М., Кондратюк Р. Велет духу. Олег Ольжич і Житомирщина: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: Житомирське науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, 1997. 32 с.
6. Сціборський Микола. *Довідник з історії України* / за ред. І Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. 936 с.
7. Сціборський Микола. Перша світова війна. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сціборський_Микола_Орестович#Перша_світова_війна.

Дарина Пигина

вихованка гуртка історичного краєзнавства КЗ ПО ЖОЦТКУМ ЖОР,
ліцеїстка 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих
дітей» Житомирської обласної ради
(науковий керівник:
керівник гуртка історичного краєзнавства КЗ ПО ЖОЦТКУМ ЖОР,
вчитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ – БОРЕЦЬ ВІЙСЬКА НЕЗРИМОГО ПОНЕВОЛЕНОЇ НАЦІЇ

Державу не твориться в будучині,
Державу будується нині,
То люди, на сталь перекуті в огні,
То люди як брили камінні, –

ці полум'яні рядки як ніколи актуальні сьогодні, коли в жорстокій боротьбі із одвічно імперськи налаштованою сусідньою державою сучасні покоління юнних і далеко не юнних українців пліч-о-пліч вкотре продовжують виборювати право нашого волелюбного народу на віками омріяну державність.

Автором вірша є безстрашний лицар українських визвольних змагань, один із «борців війська незримого поневоленої нації», поет, науковець, політичний і громадський діяч – наш земляк Олег Ольжич, справжнє прізвище якого – Кандиба. Він став символом цілого покоління молодих українців 1920–1930-х рр., яке жертвовно присвятило себе служінню українській ідеї.

Знайомство із діяльністю Олега Ольжича ми, вихованці гуртка історичного краєзнавства КЗ ПО «Житомирський обласний центр туризму та краєзнавства

учнівської молоді» Житомирської обласної ради, ліцеїсти 10-історичного класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради, розпочали біля пам'ятника поету-борцю, відкритому у липні 2017 р. до 110-річчя від дня його народження у сквері на розі вулиць Перемоги та Олега Ольжича.

Мету роботи ми вбачаємо у з'ясуванні значення діяльності Олега Ольжича для розбудови Української державності та виховання на його прикладі нових поколінь борців за українську ідею.

Від пам'ятника ми попрямували вулицею Олега Ольжича до Державного архіву Житомирської області, неподалік від якого стояв колись будиночок, де народився Олег Кандиба. Саме тут відомі краєзнавці М. Ю. Костиця та Р. Ю. Кондратюк віднайшли документи про перші роки життя Ольжича та відомості про його батьків, які 1997 р. використали у своїх дослідженнях «Велет духу» [4] та 2007 р. «З берегів Тетерева – у вічність» [5].

У краєзнавчому відділі наукової бібліотеки особливий інтерес у нас викликала праця випускника нашого ліцею, а тепер науковця І. Ковальчука, який 2011 р. із колегою С. Стельниковичем створив «Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року», де висвітлюється діяльність Ольжича в Житомирі влітку 1941 р. [3].

На стендах експозиції наукової бібліотеки знаходяться копії документів, де містяться відомості про дату народження Олега (8.07.1907 р.) і його батьків: *«студент Харьковского Ветеринарного Института мещанин Александр Иванов Кандыба и законная жена его Вера Антонова, оба православные»* [1].

Батько Олега – український поет Олександр Олесь, родом із Кандиб, яких пов'язують із полковником Корсунським, а пізніше – конотопським сотником Федором Кандибою, був не просто палким українофілом, а й спадковим шляхтичем: мав герб роду Кандиб. Мати Олега – Віра Антонівна Сवादковська, вчителька за освітою, викладачка іноземних мов, окрім української, мала у своїх жилах ще й білоруську та грецьку кров [4, с. 10].

1909 р. сім'я переїздить до Києва, а пізніше – до його передмістя, Пущі-Водиці. У 3-річному віці Олег знав абетку і вільно читав, у 5-річному – написав п'єсу про події козацьких часів, сам її ілюстрував, грав на фортепіано і скрипці. Йому вже змалку пророкували велике майбутнє [7, с. 353].

Перша світова, революція та громадянська війна перекреслили мрії та сподівання родини Кандиб. Оволодівши Києвом у лютому 1918 р., більшовики заарештували Олександра Олеся і він дивом не потрапив під розстріл.

Як представник уряду УНР батько О. Кандиба на початку весни 1918 р. у, після повернення Центральної Ради до Києва, виїхав до Будапешта, де отримав посаду культурного аташе в українському представництві [4, с. 13].

Залишившись із матір'ю у Києві, Олег з юного віку зазнав на собі лихоліть війни й терору, страхіття голоду й холоду, але не пропускав занять, багато читав і розмірковував. У трудовій школі він виявив хист до малювання й ліплення, що знадобилося йому пізніше в археологічній діяльності. 1923 р. через Міжнародний Червоний Хрест Олександр Олесь домігся-таки виїзду Олега з матір'ю до Берліна, а згодом – до Чехословаччини [2, с. 282].

Сім'я спочатку проживала у Горніх Черношіцях, за 50 км від Праги, а згодом переїхала до Ржевиць, де Олег вивчав мови й готувався до іспитів на атестат зрілості. На вибір його життєвого шляху значний вплив здійснював клуб українських письменників та журналістів, організований батьком [5, с. 12].

11 грудня 1924 р. Олег Кандиба з відзнакою складає іспити на атестат зрілості (гімназіальну матуру) на курсах Українського Громадського комітету в Празі й присвячує себе філософії, літературі, а найбільше – прадавній історії.

Уже в студентські роки він проводив археологічні розкопки на Галицькому Поділлі, опрацьовував наукову інформацію в музеях Львова, Кракова, Праги. На велосипеді об'їздив пів Європи: Берлін, Росток, Вісмар, Любек, Гамбург, відвідував церкви, музеї, університети. Здійснивши шість наукових експедицій Галичиною й Буковиною, він захистив докторську дисертацію «Неолітична мальована кераміка Галичини», написав монографії: «Шипинці», «Знаряддя й мистецтво неолітичного селища». 1930 р. Олег Кандиба здобув докторський ступінь [3, с. 145].

Від 1928 р. Олег Ольжич утверджується як письменник і поет. Його перше друковане дитяче оповідання «Рудько» вийшло у Празі саме цього року, а роком пізніше – у «Літературно-науковому»- та «Студентському» вісниках були опубліковані вірші, що згодом увійшли до поетичної спадщини Празької школи української поезії. Збірками «Рінь» (1935), «Вежі» (1940) та посмертно виданою «Підзамче» (1946) Ольжич увійшов у літературу як поет раціональної лірики, який утверджував віру в майбутнє українського народу.

Підтвердженням політичного вибору Олега Ольжича став його вступ до Організації Українських Націоналістів саме у час її заснування, 1929 р., під псевдонімом «Ідеаліст» [6, с. 63]. Саме із ОУН він пов'язував великі сподівання на відновлення Української державності, нарікши її «військом незримим поневоленої нації», покликаною втілити віковічні прагнення українства.

Ольжич активно працював в ОУН і незабаром став одним із її провідних діячів, якому довіряли високі посади та відповідальні завдання. 1936 року він зустрівся у Римі із Є. Коновальцем – Головою Проводу ОУН, який високо оцінив здібності й духовний масштаб О. Кандиби. 1937 р. поет-борець очолив культурно-освітню реферантуру ПУН [2, с. 282].

Влітку 1938 р. Олег Кандиба у складі делегації ПУН їде до Нью-Йорка для налагодження контактів із українською еміграцією та розширення діяльності. Він згуртував навколо Культурної Референтури обдарованих митців, журналістів, науковців.

Наступний період у житті О. Кандиби розпочинається після жовтневих подій 1938 р. в Чехословаччині із виникненням Карпатської України. Із перших днів Кандиба як повноважний заступник голови проводу ОУН А. Мельника в Хусті разом із Р. Шухевичем, М. Колодзінським, З. Коссаком та іншими очолює боротьбу за незалежність краю. Однак невдовзі разом із товаришами він потрапив до полону й опинився у концентраційному таборі, звідки його вдалось визволити друзям [6, с. 123].

Із нападом гітлерівських військ на СРСР Олег Ольжич як організаційний керівник на східноукраїнських землях від Проводу ОУН(М) у липні 1941 р. із

Кракова через Львів і Рівне дістався до Житомира, де розпочав видання газети «Українське слово» (у Житомирі вийшло 19 номерів цієї газети) [5, с. 64].

У вересні, після взяття гітлерівцями Києва, Ольжич переїздить до столиці України, де під псевдонімом «Доктор» на Хрещатику, 25, розміщує штаб, організовує громадське, господарське, політичне й мистецьке життя: в місті почали діяти «Спілка письменників, музикантів, лікарів, музейних працівників, інженерів», політичний клуб імені Полуботка, виходили часописи «Розбудова нації», «Український вісник», відновлювались школи, «Просвіти» тощо.

Із метою відродження Української Самостійної Соборної держави Ольжич взяв участь в організації Української Національної Ради, яку очолив професор М. Величківський. У кінці листопада після надісланого до Берліна Українською Національною Радою меморандуму вона була заборонена, її установи розігнано, працівників заарештовано. 9 лютого 1942 р. заарештовано членів та симпатиків ОУН, зокрема й Олену та Михайла Теліг, яких розстріляли разом із українськими патріотами у Бабиному Яру.

25 травня 1944 р. у Львові, на вулиці Личаківській, 32, у помешканні літературознавця Романа Малащука [2, с. 282], після довгого полювання на Олега Ольжича гітлерівці заарештували і його та відправили до табору Заксенхаузен, де у блоку для особливо небезпечних злочинців перебував і провід ОУН: А. Мельник, С. Бандера, Я. Стецько та ін. Тут на початку червня 1944 р. після нелюдських катувань і загинув Олег Кандиба-Ольжич.

Молодь Житомирщини пишається тим, що саме наша поліська земля дала українцям таку знакову історичну особистість, як Олег Ольжич, який так багато зробив для збереження української ідентичності, мови, культури, політичного розвитку рідного народу та утвердження української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 1, оп. 77, спр. 1774, 1907 р., арк. 16.
2. Кандиба Олег. *Довідник з історії України* / за ред. І Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. С. 282–283.
3. Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. Житомир: «Рута», 2011. 186 с.
4. Костриця М., Кондратюк Р. Велет духу. Олег Ольжич і Житомирщина: історико-красознавчий нарис. Житомир: Житомирське науково-красознавче Товариство дослідників Волині, 1997. 32 с.
5. Костриця М., Кондратюк Р. З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич. Житомир: Косенко, 2007. 38 с.
6. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 2005. 495 с.
7. Череватенко Л. «Я камінь з божої праці». *О. Ольжич. Незнаному воякові*. Київ: фундація ім. О. Ольжича, 1994. С. 351–424.

Богдана Циганенко
учениця 9 класу Пряжівської ЗОШ І–ІІ ступенів Житомирського району
(науковий керівник:
вчитель історії та правознавства **Сидорчук О. А.**)

**БУХАНЧУК (ЩЕНКО) НАДІЯ ЙОСИПІВНА –
ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ**

*Спочатку вони прийшли за комуністами,
і я промовчав, адже я не комуніст.
Потім вони прийшли за євреями,
і я промовчав, адже я не єврей.
Потім вони прийшли за членами профспілок,
і я промовчав, адже я не член профспілки.
Потім вони прийшли за католиками,
і я промовчав, адже я не католик.
Потім вони прийшли по мене.
І вже не лишилося нікого, хто міг би заступитися за мене.*

М. Немюллер

Історію неможливо повернути назад. Але необхідно розповісти про неї всю правду. Історія нашої Батьківщини, на жаль, має й сумні сторінки.

Україна – це країна пісні й краси. Україна в роки Голокосту – це країна смерті. Смерті безвинних...

Голокост – трагедія, злочин проти людства, який тривалий час замовчували.

Актуальність дослідження полягає збереженні інтересу до проблем Другої світової війни, дослідження всіх проявів Голокосту, в тому числі й такого феномену як праведники народів світу. Попри періодичні звинувачення українців у колоборації та участі в якцях, спрямованих проти євреїв, однією з перших звання Праведниці отримала українка – Марія Бабич.

Метою дослідження є пошук та аналіз інформації про Праведників народів світу та Праведників України, їх діяльність на території Житомирщини.

Звання Праведника народів світу – надає держава Ізраїль неєвреям, які ризикували життям під час Голокосту для порятунку євреїв від нацистського геноциду. Звання присуджує Національний Меморіал Катастрофи та Героїзму «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль) з 1953 р. [3]. Людина, вшанована званням Праведника народів світу, отримує іменну медаль і почесне свідоцтво Праведника. Імена Праведників карбують на Стіні пошани в Саду Праведників народів світу в меморіалі «Яд Вашем», на горі Пам'яті в Єрусалимі. На медалі, яку отримують Праведники, написана фраза з Талмуду: «Той, хто рятує одне життя, рятує увесь світ». В Україні це почесне звання отримали 2619 людей станом на початок 2019 р. [4]. Зазначимо, що Україна посідає IV місце за кількістю Праведників народів світу після Польщі, Нідерландів та Франції.

Серед українських Праведників – люди різних соціальних та етнічних груп, віросповідань, професій тощо [4].

Праведник України – це почесне звання, запроваджене у 1989 р. з ініціативи Всеукраїнської єврейської ради та фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні». Його отримують жителі України, які рятували євреїв в роки Другої світової війни на території України. Звання Праведників України присвоєно більше ніж 1500 громадянам [5]. Цікавим є той факт, що Українські рятівники виділені окремим списком на Стіні праведників у вашингтонському Музеї Голокосту.

В Україні триває етап вивчення феномену рятівництва – пошук фактів надання допомоги євреям та вшанування вчинків рятівників, накопичення фактичного матеріалу, видання спогадів як рятівників, так і врятованих.

Два найвідоміші Праведники – Оскар Шиндлер та Рауль Веленберг. Стівен Спілберг зняв оскорonosний фільм «Список Шиндлера», який показує як Оскар Шиндлер рятував польських євреїв в часи Голокосту. Рауль Веленберг – шведський дипломат, який врятував в Угорщині тисячі євреїв [3].

Цих людей всі знають та поважають. Але їх імена звучать для нас дивно, жили вони від нас далеко. Ми у своїй творчо-пошуковій роботі хочемо розповісти про нашу землячку – **Буханчук (Іщенко) Надію Йосипівну**, яка має почесне звання «**Праведник України**».

Буханчук (Іщенко) Надія Йосипівна народилася 14 лютого 1930 р. в селі Вереси Житомирського району. Доросле життя прожила в селі Городище Черняхівського району Житомирської області. Події минулого згадує зі слізьми і розпачем. Сімейну історію порятунку нам повідала і повторювала: «то були страшні часи», «не приведи Господи» [5].

У лісі неподалік села Вереси Житомирського району у пошуках порятунку переховувались євреї (дві жінки, четверо чоловіків та четверо дітей). Батько Надії Йосипівни їм допоміг. Дітей забрав до дому жити, жінки працювали на фермі (поралися біля коней), а чоловіки стали партизанами в Городищенському лісі [5].

Варто звернути увагу, що у сім'ї було троє своїх дітей (Іван, Станіслав та Надія). Двоє жили біля батька, а старшого сина Івана переховувала рідня в селі Турчинка Коростишівського району, але його було знайдено та відправлено на примусові роботи до Німеччини. Для порятунку дітей та обману німців дід говорив, що дружини народжували по двоє дітей. Зазначимо, що дід був вдівцем та одружився вдруге. Всі діти були підстрижені під «нульовочку», щоб здавалися однаковими. Бабуся розповіла, що коли німці по будинках шукали євреїв то кричали: «кіндер юзе, кіндер юзе...». Діти в цей час сиділи сховані на печі за лежаком [5].

Цікавим є той факт, що дід Йосип допомагав і партизанам. Щоночі носив їм хліб та борщ, який готувала дружина. Місце де розташовування визначав за ракетою, яку в небо викидали партизани. Надія Йосипівна говорить: «Батько несе бідончик з борщем, брат – хліб, а я біжу позаду, як теля. Батько сварився, але я бігла позаду...». Дорога була далека, ходили пішки з Городищенського лісу на село Забріддя, звідти – до села Городища, далі – на Студеницю – і аж до

Вересів. Бабця бідкається, що саме через це у молодості боліли ноги, а зараз не ходять [5].

Надія Йосипівна зазначає, що під час бомбардування переховувалися у погребі, спали на соломі.

По закінченню війни єврейські сім'ї повернулися в місто Житомир, їх подальша доля бабусі не відома.

У 2003 р. на Вересівську сільську раду Житомирського прийшов лист з Ізраїлю, в якому говорилося про те, що врятовані шукають рятівників. Оскільки, Надія Йосипівна та її рідні вже не жили у селі Вереси то сільська рада дала оголошення в газету про пошуки. І 21 травня 2003 р. у Києві Єврейська Рада України вручила Буханчук (Іщенко) Надії Йосипівні посвідчення «Праведник України». А її батьку вже посмертно надано звання «Праведник народів світу». Ім'я Буханчука Йосипа викарбовано на Стіні пошани в Саду Праведників народів світу в меморіалі «Яд Вашем», на горі Пам'яті в Єрусалимі [5].

Не легким був життєвий шлях цієї жінки. Вона пам'ятає все своє життя до дрібниць. 27 січня 2010 р. Буханчук Надію Йосипівну було нагороджено орденом «За міжність» III ступеня [5].

Мама – це чарівне слово, яке таїть у собі велич добра, любові і теплих спогадів. Немає на землі людини ближчої і дорожчої, ніж мама. Вона – берегиня сімейного затишку і гармонії. 12 травня 2012 р. Надії Йосипівні було присвоєно почесне звання «Мати-героїня».

Надія Йосипівна мала голодне дитинство, опалену війною юність, але її життя є прикладом людини-патріота, борця незламної сили духу, символом переможця. Не зважаючи на поважний вік, вона залишається мудрою та розсудливою жінкою. Хоч роки беруть своє і забирають здоров'я та зовнішню красу, але їм не під силу відібрати ясний розум та добру душу.

Кров мільйонів невинних людей не дає нам права забути про одну з найбільших трагедій ХХ ст. Усе далі відходять грізні й важкі роки війни, але не згасає пам'ять про тих, хто не шкодував свого життя. Прислів'я говорить: «Хто згадає лихе – тому око геть. А хто забуде – тому два».

Історією може бути лише те, що ми збережемо. І перед нами, нащадками тих, хто зміг пережити ті часи, і тих, кому не судилося вижити, постає надзвичайно важливе завдання – цінити їх подвиг та гідно вшанувати пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голокост на Житомирщині. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6625/1/Голокост%20на%20Житомирщині.pdf>
2. Заради життя. Хто такі Праведники народів світу з України. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/227462>
3. Місця нацистського терору на території Житомирської області, 1941–1943 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=449>
4. «...Не подвиг. Це просто таке життя було». URL: <http://jadvis.org.ua/novosti/item/2266-ne-podvyh-tse-prosto-take-zhyttia-bulo>

5. Почесне звання «Праведники народів світу». URL: [HTTPS://WWW.5.UA/SUSPILSTVO/POCHESNE-ZVANNIA-PRAVEDNYKY-NARODIV-SVITU-OTRYMALY-6-UKRAINSKYKH-SIMEI-5-POSMERTNO-117365.HTML](https://www.5.ua/suspilstvo/pochesne-zvannia-pravednyky-narodiv-svitu)

6. Розповідь Буханчук (Іщенко) Надії Йосипівни. Архів автора.

Надія Химач

учениця 10 класу Троковицького природничо-екологічного ліцею
(науковий керівник:
вчитель історії **Лис Н. В.**)

ВАСИЛЬ РУБАН ТА ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Важливою віхою боротьби українців за незалежність власної держави став дисидентський рух, який став продовженням попередніх етапів визвольної боротьби українців. У 1960-х рр. формується нова плеяда борців, що своєю зброєю обирає не меч, а слово [1]. Серед них виділяється постать нашого земляка Василя Федоровича Рубана – активного учасника національно-визвольного руху, організатора виготовлення самвидаву, громадського діяча, публіциста, багатолітнього політв'язня.

Дослідження ролі особистості в історії має актуальне значення для вивчення і розуміння витоків визвольної боротьби українського народу і збереження національної пам'яті як одного з необхідних чинників, що забезпечують можливість цієї боротьби. Психологічний портрет борця віддзеркалює не лише родинні риси, а й душу його нації. Водночас, характер борця є характером політичного руху, представником якого він є. Поряд з тим, Василь Рубан тривалий час проживав в моєму рідному селі Троковичі Житомирської області, а це підсилює актуальність теми, адже досліджуючи його життєвий та творчий шлях поповнюється база матеріалів з історії рідного краю. Зважаючи на вищенаведені позиції, дана тема є актуальною на даний час.

Метою роботи є дослідження основних чинників, що вплинули на формування Василя Рубана як національно свідомого борця, що не побоявся кинути виклик системі.

Внесок у дослідження українського руху Опору другої половини ХХ ст. зробили Ю. Зайцев, А. Русначенко [6], Ю. Данилюк, О. Бажан [1; 2], О. Заплотинська та Б. Захаров. На жаль, в сучасній українській історіографії бракує монографічних досліджень, присвячених власне постаті Василя Рубана. Однак, є статті Л. Степовички [3] та С. Божко, які присвячені Василю Федоровичу. Крім того, значний масив інформації можна почерпнути з творів самого письменника («Помирав уражений проліском сніг», «На протилежному боці від добра» та ін.), які є автобіографічними.

Джерельною базою дослідження також слугували усні свідчення Людмили Федорівни Рубан, сестри письменника.

Термін «дисидент» пояснює Український тлумачний словник як «віровідступник», «інакомислячий». Цей термін широко використовували для позначення опозиційного руху (середина 1950-х – 1980-х рр.) у СРСР та

Східній Європі, який виник як реакція на партійну диктатуру в країнах Варшавського договору. В кожній країні цей рух мав свої особливості, для України це була сторінка визвольної боротьби за незалежність [3, с. 315]. Дисидентство охоплювало різні соціальні верстви. Насамперед це було молоде покоління інтелігенції, яке готувалося взяти на себе відповідальність за долю свого народу [17].

Василь Федорович Рубан – багатогранна особистість, український дисидент, письменник. Народився 4 лютого 1942 р. на Київщині в селі Лісники. Батьки – представники вчительської інтелігенції: Його батько був моїм земляком, односельчанином, адже сам з села Троковичі. Коли майбутньому дисиденту виповнилося 5 років, в родині трапилася матеріальна втрата – згорів будинок. Тому батьки вирішили переїхати на батьківщину Федора Івановича – с. Троковичі Житомирської області. Дитинство та юність Василя Федоровича проходила саме на Житомирщині. Саме тут майбутній поет, коли йому було 12 років, написав свій перший вірш. У 1959 р. Василь закінчив середню школу, згодом вступив до Житомирського культосвітнього технікуму. Після закінчення цього навчального закладу працював в селі Троковичі завклубом. У 1961–1964 рр. служив у Радянській армії.

Хоча Василь Федорович і проживав в селі, однак завжди рівнявся на столицю, на діяльність класиків української літератури. Тому в 1964 р. вступив на філологічний факультет (спеціальність українська мова та література) Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Саме в стінах університету починається активна політична діяльність дисидента. Він спілкується з багатьма студентами, цікавиться інформацією про політичне життя України та Союзу, розмірковує над багатьма здається б зрозумілими питаннями, поширює самвидав. В роки радянської влади це була глибоко антидержавницька політика. Тому в 1967 р., після третього курсу, був виключений з політичних мотивів. 1968 р. вперше заарештований за підозрою у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок [13].

У 1972 р. пройшли арешти української інтелігенції – восени був арештований і Василь Рубан. У вересні 1972-го був кинутий до Дніпропетровської спецпсихлікарні. Провів шість років та два місяці в тюрмах і спецпсихотюрмах, йому інкримінували статтю: «зрада Батьківщини» (15 років або розстріл) – за організаційну діяльність, з метою повалення існуючого ладу. У вересні 1972-го був кинутий до Дніпропетровської спецпсихлікарні. У творі описані звичайні психіатричні будні. Досить частими були випадки, коли його, голодного хворого, прив'язують до ліжка і вводять інсулін. «Інсулін поглинає в організмі залишки цукру, від чого мозок людини стає перед проблемою смерті. Різні мозкові сигнали спрацьовують як запобіжники перед настанням наглої смерті, і всю істоту людини роздирає божевільний страх» [15].

Василь Рубан згадував, що у психлікарні страшніше, ніж у в'язниці – можуть зробити що завгодно.

Дисидент в даній установі виконував різноманітні примусові роботи: плів сітки, прав брудні халати санітарів, прасував їх, стояв «на черпаку», тобто на

роздачі їжі. Все буденно, прозаїчно, без епатажу героїства, без ейфорії героїзму.

Василію Рубану щоденно доводиться долати важкі випробування. Наприклад, підселення психологічно несумісної людини, до того ще й стукача, з яким треба жити вдвох у палаті-камері. Випробуванням для дисидента було щоденне кількаразове маніпулювання ліками, коли він примудрявся не ковтнути пігулки, а заховати їх язиком в дупло вирваного зуба, імітація загальмованості при зустрічі з лікарем [14].

Провів шість років та два місяці в тюрмах і спецпсихотюрмах, де в різний час зустрічався з Леонідом Плющем, Анатолієм Лупиносом, Миколою Плахотнюком та іншими дисидентами.

У 1978 р. Василя Рубана звільнили. В кінці 1980-х – початку 1990-х рр. Василь Рубан активно працює в літературній діяльності, видає відомі сучаснику збірки «Химера», «На протилежному боці від добра», «Помирав уражений проліском сніг», «Бережа».

У Києві письменник працював літературним редактором журналу «Дошкільне виховання», був відповідальним секретарем Київської обласної організації НСПУ.

Василь Рубан, поет і прозаїк, дисидент, помер 19 листопада 2017 р. у віці 75 років. Смерть письменника стала неочікуваною для рідних, близьких та прихильників його творчості, адже Василь Рубан став легендарною постаттю в українському культурному просторі.

У кожного покоління свої герої, однак це не означає, що маємо забувати героїв попередніх. Дисидентський рух був можливий завдяки багатьом представникам, одні з них дуже відомі, а інші малознані. Як не парадоксально, про те, що Василь Федорович Рубан є відомим борцем за незалежність України, знають найзнаніші представники дисиденства, однак його земляки – жителі Житомирщини, про це обізнані мало. Завдяки цьому дослідженню жителі села Троковичі більш детально будуть обізнані про постать Василя Рубана. Хоча він народився в с. Лісники, однак дитячі та юнацькі роки проходили на Житомирщині. Тобто, на формування особистості вплинуло саме Полісся, яке письменник ніколи не забував і час від часу приїжджав погостювати в родичів.

Отже, Василь Рубан формувався як національно свідомий борець, що не побоявся кинути виклик системі. При цьому, в житті Василя Рубана було багато перепон, які могли б зламати слабку по духу особистість. Однак це не про цього дисидента – він витримав два арешти, відрахування з університету, психіатричну лікарню, постійні допити тощо. До того ж він активно працював у галузі літератури та мав значні досягнення в цьому напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумців в Україні в другій половині 1950-х – 70-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* Збірник статей. Київ, 1998. Вип. 3. С. 144–158.
2. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті 20 ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
3. Степовичка Л. На протилежному боці від добра. *Слово і час.* № 9. 2006. С. 3.

4. Рубан Василь. На протилежному боці від добра. Київ: Ярославів Вал, 2015. 600 с.
5. Рубан Василь. Помирав уражений проліском сніг. URL: <http://lib.meta.ua/book/25538/>
6. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. Київ: В-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.

Олександр Масан
ліцеїст 10-І класу КЗ «Житомирський обласний ліцей-інтернат
для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради
(науковий керівник:
вчитель історії і правознавства **Преснякова Н. П.**)

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ВУЛИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ м. БЕРДИЧЕВА

Бердичів – місто із багатою і давньою історією, сповненою героїчних і драматичних сторінок, місто, відоме не лише в нашому краї чи в Україні, але й далеко за їх межами. Запрошуємо і Вас відвідати найцікавіші пам'ятки минулого, що розмістились на центральній просторій вулиці Бердичева, яка нині носить назву «Європейська» і вже самим своїм ім'ям вказує на актуальність теми нашої роботи, адже демонструє європейський вибір мешканців міста.

На вулиці Європейській та поблизу неї знаходяться такі унікальні екскурсійні об'єкти, як: Бердичівський залізничний вокзал, Арка, Алея і спортивна школа імені В. О. Лонського, Бердичівський завод машинобудування «Прогрес», Бердичівський пивзавод, педагогічний коледж, Костел Святої Варвари, Свято-Миколаївський собор, Музей Єврейства тощо. А далі, коли вулиця Європейська переходить у вулицю Соборну, ми здалеку можемо бачити обриси відомого Кляштору Босих Кармелітів, у чиїх приміщеннях знаходяться ще й Бердичівський краєзнавчий музей та музей Джозефа Конрада.

По обидва боки Європейської височать пам'ятки архітектури, свідки живої історії міста, пов'язані з історичними подіями та діяльністю видатних осіб, які в різні часи мешкали в Бердичеві. Історія Європейської вулиці невіддільна від історії міста, яке, почавши свій поступ у сивій давнині з високої скелі над річкою Гнилоп'яттю, потрапило до Литовських літописів під 1430 р., коли Бердичів відвідав великий князь литовський Вітовт, щоб передати ці землі путивльському та звенигородському наміснику Калинику. Вважається, що саме його підданий Бердич і заснував тут хутір, пізніше названий Бердичевом, зруйнований 1483 р. під час нападу кримських татар.

Наступна писемна згадка про Бердичів як про власність магната Тишкевича з'являється лише 1546 р. в акті розмежування земель між Литвою і Польщею, що згодом відійшли до Польщі за Люблінською унією [6, с. 165].

У роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького містечко було зараховане до Київського полку, а після Андрусівського перемир'я повернулось до Речі Посполитої у складі Брацлавського воєводства.

Після другого поділу Польщі Бердичів зачислено до Житомирського повіту Волинської губернії Російської імперії [6, с. 166].

Така бурхлива й динамічна історія, втім, не завадила Бердичеву стати одним із центрів економічного розвитку й тримати до кінця другої половини ХІХ століття п'яте місце серед найбільших українських міст Росії, поступаючись лише Одесі, Києву, Харкову, а пізніше – Катеринославу [5].

Разом із містом розвивалась і збагачувалась новими архітектурними пам'ятками центральна вулиця, яка у різні часи носила різні назви (Білопільська, Карла Лібкнехта), але завжди була у центрі найважливіших подій. Для мешканців Бердичева вона – і предмет гордості і можливість реалізувати свої здібності та мрії, зокрема, і про європейське майбутнє, адже не дарма, щораз відвідуючи Бердичів, великий єврейський письменник Шолом Алейхем називав його «єврейським Парижем». Значна частина містян мала й заокеанські амбіції, називаючи свій улюблений прогулянковий бульвар у центрі міста «Бродвеем».

Та все ж складалося так, що саме європейські зв'язки проникали до Бердичева значно частіше, і ми можемо прослідкувати їх на конкретних прикладах екскурсійних об'єктів, розташованих на вулиці Європейській.

Для гостей міста знайомство з вулицею починається з Бердичівського залізничного вокзалу, куди вони потрапляють через Привокзальну площу.

Арка на бульварі імені В. О. Лонського, що на вулиці Європейській, 79, і сам **бульвар** – ще одне підтвердження тому, що європейські зв'язки Бердичева не припинялись і за радянських часів. Споруджену на початку закладеного 2003 р. бульвару на честь Віталія Олексійовича Лонського, заслуженого тренера СРСР і УРСР, арку урочисто відкрито у жовтні 2005 р. [3].

На восьми сіті-лайтах й Алеї спортивної слави, відкритої у вересні 2012 р., розміщено інформаційні матеріали про перемоги бердичівських тренерів та спортсменів. Особливе місце у цих перемогах належить педагогу-тренеру юнацької спортивної школи В. О. Лонському. Від 1964 р., майже 10 років працюючи тренером збірної СРСР зі стрибків у висоту, Віталій Олексійович виховав переможців багатьох міжнародних змагань, зокрема: Валерія Скворцова – учасника Олімпійських ігор 1964 і 1968 рр., переможця Універсіади в Будапешті 1965 р. та чемпіонату Європи у Дортмунті 1966 р.; Анатолія Мороза чемпіона Європи 1967 р. у Празі; Рустама Ахметова – 6-разового чемпіона України, бронзового призера чемпіонату Європи в Гельсінкі 1971 року [3]. У 1968 р. В. О. Лонський отримав звання «Заслужений тренер СРСР», а 1987 р. став Почесним громадянином міста Бердичева [6, с. 181]. Його ім'я від 2004 р. носить і Міжнародний турнір зі стрибків у висоту.

Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес», (вул. Європейська, 79) – одне із найстаріших підприємств, засноване 1880 р. Л. К. Плахецьким як чавуноливарний і механічний завод поблизу Торгової площі й залізничного вокзалу. 30 робітників заводу спочатку ремонтували сільськогосподарський реманент, а згодом стали виробляти плуги, сіялки й віялки [1]. Значно розширило виробничі потужності затвердження 1896 р. Миколою ІІ проекту створеного «Общества машиностроительного завода «Прогресс» на паях, яке від 1903 р. стало випускати обладнання для цукрових заводів. На початку ХХ ст. власники заводу швейцарці Єнни, число робітників зросло до 245 [6, с. 167].

За роки радянської влади від кінця 30-х років завод став виробляти хімічне обладнання, а в повоєнні часи здійснював ремонтні роботи й виробляв устаткування для хімічної промисловості та фільтри для гірничо-збагачувальних комбінатів, захисту річок і водойм.

Підприємство більш ніж зі 130-літньою історією і нині займає провідні позиції на ринку світового машинобудування завдяки ефективним розробкам фільтрувального, ємнісного обладнання для багатьох галузей промисловості 35-ти країн світу, що дозволяють віднести їх до обладнання третього тисячоліття.

Бердичівський пивзавод на вулиці Європейській, 114, створений більше півтора століття тому. І хоча перші згадки про бердичівське пиво відносяться ще до XVIII ст., та промисловий розвиток browарства Бердичева пов'язують із чеським колоністом Станіславом Чепом, який збудував на придбаній ділянці по вулиці Білопільській (нинішня Європейська) пивоварний завод та артезіанську свердловину. Його browарня була четвертим підприємством цього профілю [2].

Із початком роздержавлення бердичівський пивзавод став орендним підприємством, а 1995 р. був приватизований з утворенням ВАТ. Збут ТОВ «Бердичівський пивоварний завод» нині орієнтований переважно на ринки Житомирщини, хоча високі якість і конкурентоздатність цього старовинного підприємства внаслідок постійної модернізації та впровадження найсучасніших технологій при збереженні традицій browарської справи дають широкі можливості для виведення його продукції на інші ринки України та світу.

Костел Святої Варвари, по вулиці Європейській, 25, як кам'яний храм постав 1826 р. на пожертви парафіян і добродійців поруч із дерев'яним костелом Св. Варвари, спорудженим 1756 р. з приводу коронації ікони Матері Божої Бердичівської на честь небесної покровительки Барбари Радзивілл [8]. Вагому частку у будівництво нового храму вніс купець Рубінштейн – дід видатних музикантів Антона й Миколи Рубінштейнів.

14 березня 1850 р. у костелі взяли шлюб класик французької літератури Оноре де Бальзак та Евеліна Ганська. На згадку про подію 1966 р. встановлено меморіальну дошку, оновлену 1999 року до 200-річчя письменника [6, с. 166].

1858 р. у храмі був охрещений майбутній видатний англійський прозаїк Джозеф Конрад (Юзеф Теодор Конрад Коженювський), батько якого, Аполлон Коженювський, польський письменник, поет, драматург і революційний діяч разом із матір'ю Конрада, Юзефою, на той час проживали в Бердичеві [8].

1922 р., із приходом радянської влади, всі цінності костелу були конфісковані й націоналізовані. 1937 р. храм перетворено на складське приміщення, а 1969 р. – на спортивну школу, знищено орган і вівтар.

Лише після здобуття Україною незалежності у червні 1992 р. в костелі було відправлено першу Святу Месу. А 1994 р., за угодою про тимчасове спільне використання храму, у костелі відбулась перша служба греко-католиків.

Музей єврейства (вулиця Європейська, 17/9) – відкритий 18 вересня 2015 р. – перший музей, присвячений історії місцевої єврейської громади від XVII ст. й до наших днів, вшануванню та увічненню пам'яті жертв Голокосту.

Музейні експонати, розміщені у трьох кімнатах міської бібліотеки, розповідають про вагомий вплив єврейської громади на розвиток Бердичева [7].

Експозиція музею поділена на кілька тематичних сегментів, до яких входять документи, фотографії, листи, спогади очевидців. Тематичний фотосегмент «**Їх долі поєднав Бердичів**» містить імена всесвітньо відомих представників єврейства, які народилися чи перебували в Бердичеві: Шолом Алейхем, Василь Гройсман, Фрідріх Горенштейн, уже згадувана родина Рубінштейнів, Стер Єлісаветський (дослідник Голокосту у Бердичеві) та ін. [7]. **Друга й третя зали** присвячені темі Голокосту, коли у Бердичівському гетто та околицях було знищено 38.536 осіб єврейської національності [6, с. 175]. Щорічно, 15 вересня, біля пам'ятного знака загиблим в'язням гетто відбуваються мітинги пам'яті, адже цього дня 1941 р. було знищено більше 12 тис. євреїв.

Свято-Миколаївський собор, розташований на перехресті вулиць Європейська, 7 та Шевченка, 12, пов'язаний із долею впливового литовського роду Радзивіллів, а саме – державного й військового діяча Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, історика й письменника Миколая Фаустина Радзивілла, якому в середині XVIII ст. Бердичів дістався у складі посагу його дружини Барбари-Франци Завіші-Кезгайло. Після смерті чоловіка 1748 р. Барбара-Франца збудувала трьохкупольну греко-католицьку дерев'яну церкву Святого Миколая [4], на місці якої зараз і стоїть Свято-Миколаївський собор. Церква отримала значні земельні наділи, ставши для Радзивіллів родовим храмом. Після переходу Бердичева до Російської імперії церква потрапила під владу Московського патріархату і стала православною. 1906 р. за рішенням установчих зборів духовництва дерев'яну церкву було розібрано і в листопаді 1908 р. збудовано кам'яну у стилі пізнього бароко [4].

При ближчому знайомстві з пам'ятками Європейської вулиці Бердичева ми бачимо, що в різні часи європейські впливи завжди мали місце на економіку, культуру, соціальне й духовне життя нашого міста. Тож на нинішньому етапі нам не лише слід зберегти отриманий від минулого спадок, а й докласти зусиль для розширення взаємовигідних і рівноправних зв'язків з європейською спільнотою на основі вивчення минулого і примноження досягнень сучасного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
2. Бердичівський пивзавод. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
3. Верменич Я. В. Бердичів. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 222.
4. Вулиця Європейська, 7/12. Свято-Миколаївський собор УПЦ МП. URL: <http://www.soborberdichev.com.ua/>
5. Економічний розвиток великої України (1861–1900), с. 603. URL: history.org.ua.
6. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голова головної редкол. П. Т. Тронько. Київ : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1968. Т.: Житомирська область. 1973. 726 с.
7. Климчук Оксана. У Бердичеві відкрили музей єврейства. *День*. 2015. 21 вересня.
8. Костел Святої Варвари. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki//Костел_Святої_Варвари.

Для нотаток

Наукове видання

Україніка молода: збірник статей

Випуск 9

Науковий редактор: Венгерська В. О., д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Відповідальний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Технічний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Надруковано з оригінал–макета авторів

Адреса організаційного комітету:

10014, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, буд. 40

Ел. пошта: ivankov1905@rambler.ru

www.zu.edu.ua

Підписано до друку .06.20. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 6,25. Наклад 150. Зам. 48.

Віддруковано ФО-П Левковець Н. М.

Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи: серія ВОО № 762297 від 15.02.2005 р.

Електронна пошта: levkovetz@ukr.net